

NR 4 2004

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

F.d. länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Stadsarkivarie Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Georg Welin: Dalby kyrkas äldsta historia.	
Ett diskussionsförsök	1
Lars Jönsson: Gladsaxehus	
– ett projekt riktat mot både forskning och allmänhet	15
Sten Skansjö: Vittskövle – medeltida privatborg i Helgeådalen	28

Dalby kyrkas äldsta historia

Ett diskussionsförsök

Av Georg Welin

Ämneslärare, Billinge

Det följande är närmast en revision och vidareföring av min tidigare studie *Dalby kyrkas grundläggning*, publicerad i Ale 4, 1991. Arkeologiska vittnesbörd har genererat nya frågeställningar och gett underlag för ett reviderat syntesförsök. Denna gång har det därtill snarast kommit att forma sig till ett inlägg i diskussionen kring Skåne-samhällets omdaning i tiden kring förra millennieskiftet.

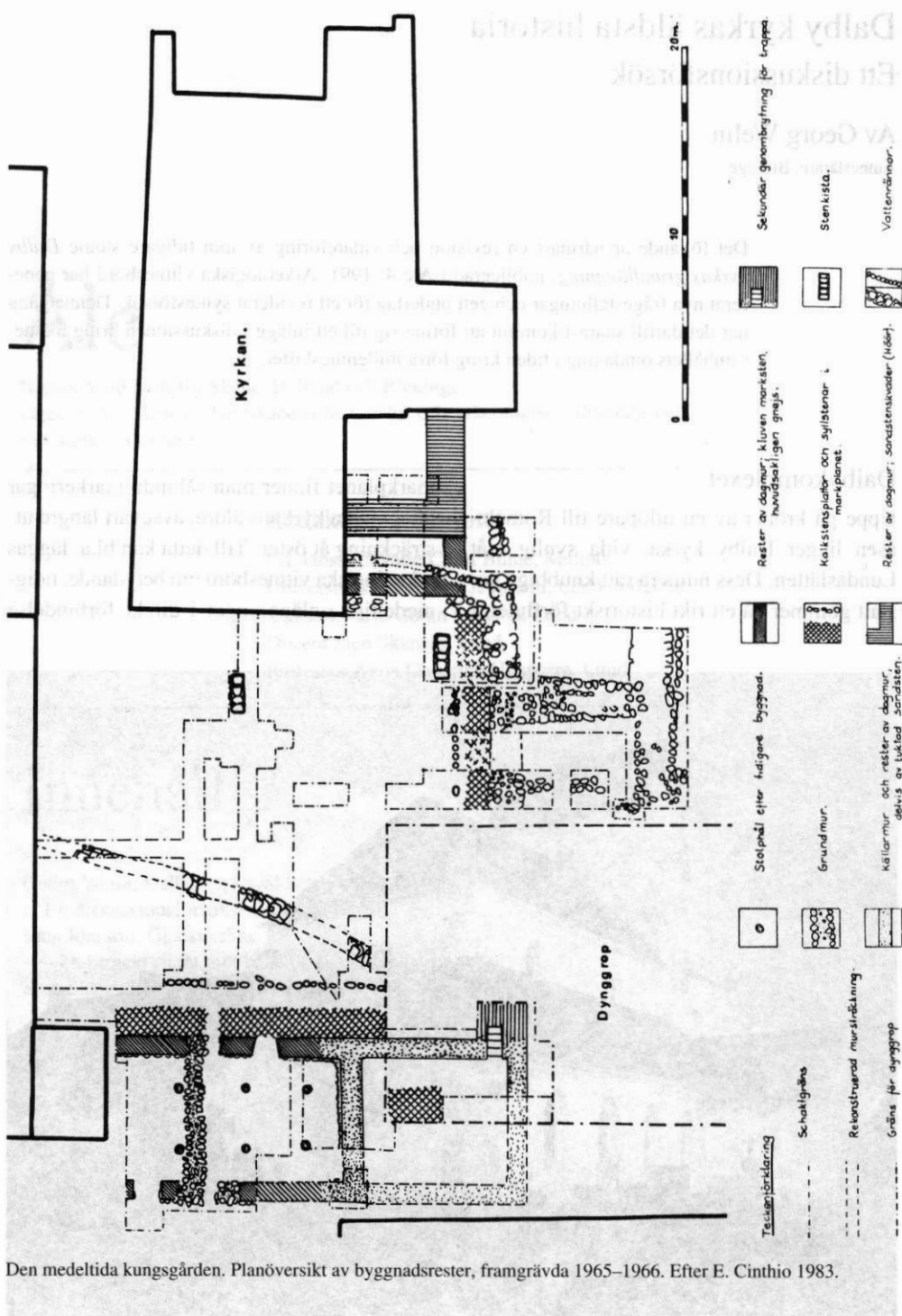
Dalbykomplexet

Uppå på krönet av en utlöpare till Romele-åsen ligger Dalby kyrka, vida synlig utåt Lundaslätten. Dess numera rätt knubbiga gestalt gömmer på ett rikt historiskt förflutet. I

markplanet finner man sålunda markeringar efter själva kyrkans äldre, avsevärt längre utsträckning åt öster. Till detta kan bl.a. läggas arkeologiska vittnesbörd om betydande, tidig-medeltida anläggningar i direkt förbindelse

Dalby kyrka med anslutande klosterlänga från öster. Efter foto av R. Radeby.

Den medeltida kungsgården. Planöversikt av byggnadsrester, framgrävda 1965–1966. Efter E. Cinthio 1983.

med kyrkans västparti. Man anar även ett i äldre tid mera storskaligt sammanhang med närmsta grannen, Dalby kungsgård. Betydande funktioner har också tillskrivits platsen, såsom kungapalats, biskopssäte och en anseelig klosterstiftelse. Nedan följer ett diskussionsförsök kring de komplexa lämningarnas inbördes relationer och historiska sammanhang, med sikte på grundläggnings-skedena i 1000-talet.

Vad säger skrivna källor om biskopsätets tillkomst?

I sin krönika om de hamburgska ärkebiskoparnas missionsbedrifter meddelar den samtida Adam av Bremen att danakungen Sven Estridsen (omkring 1060) delade Lunda-stiftet i två biskopsdömen. Den i Hamburg invigde Egino skall i detta sammanhang ha tilldelats Dalby. Sedan denne kyrkoman efter några år fått ledningen även av Lund, skall dock Dalbys roll som biskopssäte snart ha upphört. Då skall han ha förordnat att det i Dalby skulle finnas en prost och ett brödraskap av präster, vilka levde efter klosterregler.¹ Enligt Ailnoth skall sedan konung Harald (1076–1080) ha fått sin grav på den berömda platsen, och enligt Passio skall kung Knut (1081–1086) ha ägnat orter som Roskilde, Lund och Dalby särskilt intresse.² Lunds domkyrkas kapitelbok, *Liber capitularius*, vittnar därtill i en notis från 1125 att nämnde kung Sven såsom den förste uppförde Dalby kyrka (ipse primus dalbyensem ecclesiam edificavit).³

Tidigare tolkningar

Beläggen har satts i samband med den delvis kvarstående pelarbasilikan från 1000-talet. Omfattande grävningar 1919–1920 i och kring de kvarstående delarna av detta byggnadsverk gav betydande underlag för en rekonstruktion av dess äldsta plan och senare

utvidgningar. Rönen redovisades främst i en avhandling 1930 av S. Anjou.⁴ I samband härmed skulle funktionen som biskop Eginos domkyrka komma att framhåvas. Det gavs dock vissa indikationer om att en rätt avsevärd etablering på platsen ägt rum redan decennier före tillkomsten av basilikan. Grävningar 1965–1966 under ledning av E. Cinthio skulle bekräfta detta. De då påträffade lämningarna vittnade visserligen i första hand om en magnifik anläggning av stenlängor kring en atriumgård i direkt anslutning till basilikans västparti. Men i den västra längans golv blottades även rester av tre par stolpstöd. De tolkades som lämningar efter en äldre hallbyggnad i trä, av ungefär samma utsträckning som det senare stenhuset, dvs. cirka 27 x 9 m.⁵

På basis av Anjous dokumentation påvisade därefter förf. 1991 att vissa noterade grundstråk inom basilikan kunde uppfattas som rester av en föregående, enskeppig stenkyrka på platsen, planlagd efter ett närmast anglosaxiskt planmönster.⁶ Avståndet mellan de sparsamma lämningarnas ytterändar indikerade en totallängd för denna anläggning om cirka 29,6 m. Detta svarade mot 100 äldre engelska (romerska) fot à 0,2957 m. Bredden på skeppets omgivningsmurar syntes ha varit drygt 130 cm, dvs. 4 1/2 ggr den nämnda måttenheten, altarrummets väggar däremot knappt 120 cm, dvs. 4 fot. Materialet i murskalen föreföll ha varit vald och delvis råhuggen marksten, fyllnaden skärv och mindre marksten. Ovan en bruksavjämnad grundrest låg – utan indragning – ännu ett skift, vilket genom sin karaktär av samtidighet kunde tolkas som en rest av högmuren. I en förmodad lämning av västra gavelgrunden hade därtill markerats för inblandning av murbruk. Såvitt jag kunde finna uppvisade därmed såväl plan som murteknik nära överensstämmelse med den något större, jämväl enskeppiga föregångaren till

Lunds domkyrka.⁷ Jag tolkade nu det hela så att kung Sven hos lundabröderna framstätt som »primus» genom att redan på 1040-talet låta bygga en mindre stenkyrka i Dalby under sin kamp med den norske kungen Magnus om Danmarks krona. Som en anslutande boning skulle den av stolpresterna indikerade trähallen i väster kunna ha fungerat. Den i notisen underförstådda andrainsatsen skulle då i form av basilikan kunna ha utförts av de närmast efterföljande danakungarna, dvs. Harald och Knut.

Ny tolkning

Jag har nu funnit att vissa rön problematiserar detta tolkningsförsök åtskilligt. Först själva minnesnotisen. Vid uppläggningsen av en ny dödbok hos lundabröderna 1123 har man inledningsvis synbarligen lämnat ett tomt utrymme för Sven Estridsen. Med omsorg och pregnans har därefter dennes minnesruna införts av den kompletterande »rubricator». Jämfört med skrivningen i ett äldre »memoriale fratrum» (det hypotetiska s.k. Ricwal-nekrologiet) har den därför antagits ha blivit föremål för en omredigering.⁸ Man kan därmed förmoda att den haft aktuell syftning, dvs. den däri omnämnda byggnadsbedriften av kung Sven bör ha avsett den fram på 1120-talet stående kyrkan i Dalby, dvs. basilikan. Insatserna av Harald och Knut skulle då kunna ha bestått i en fullföljning av detta projekt. Därmed skulle även skrivningen bli mera analog med notisen om sonen Knuts bedrifter vid Lunds domkyrka. När han där anges som den förste vid »denna kyrka» (hanc ecclesiam), är forskningen numera enig om att lundabröderna avsett en första insats vid det ännu stående byggnadsverket.⁹

Min tidigare tolkning skulle dessutom ha inneburit att Sven vore den förste vid Dalby kyrka över huvud taget. C 14-dateringar av de ovan nämnda stolpresterna gav emellertid

värdet 1015 ± 100.¹⁰ Osäkerhetsmarginalerna är visserligen betydande, men därtill kommer ett fynd 1983 i säkert slutet skikt av ett Quatrefoilmynt, slaget för Knut den store i perioden cirka 1017–1022.¹¹ Till diskussionen hör även fyndet 1936 av den breda, notförsedda »stavkyrkoplankan», sekundärt inmurad i uppgången utifrån till läktaren.¹² I bästa fall låter sig fällningsåret bestämmas för det träd som en gång fått lämna materialet till denna byggnadsrest. I varje fall skulle en tidig datering kunna antyda att man inledningsvis låtit resa en stavkyrka på platsen. Sin sekundära funktion torde emellertid plankresten ha fått först vid en radikal ombyggnad av västpartiets sidovägar. Det får väl därför tills vidare anses mera sannolikt att lämningen primärt tillhört de huskonstruktioner i trä som otvivelaktigt bör ha uppförts norr om basilikan på 1060-talet. Härifrån kan de av Adam omtalade, reguljära klosterbröderna ha haft tillträde till själva kyrkan via den arkeologiskt påvisade, ursprungliga ingången i korets nordvägg.¹³

Arkeologiska lämningar om tidpunkten

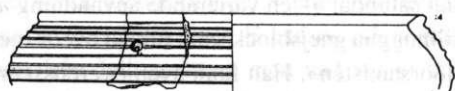
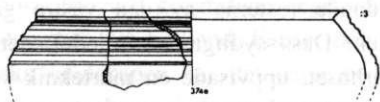
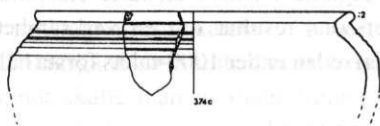
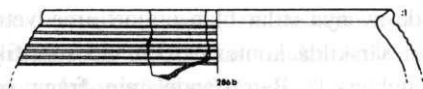
Keramik

Kan ytterligare arkeologiska lämningar på platsen vittna om tidpunkten för etableringen? Vid grävningarna 1965–1966 kunde man konstatera att nivån på markytan i området väster om kyrkan i stort sett var densamma som den ursprungliga.¹⁴ Såsom vid den tidigare undersökningen 1920 påträffades dock även nu ett stort antal skärvor från det förnåma hushållets lerkärl. År 1971 presenterade så K. Andersson sin avhandling »Den vendiska keramiken från Dalby».¹⁵ Hon framhöll där inledningsvis betydelsen av intensiva lokalundersökningar som vägen till en fullständig bild av keramikens morfologi och kronologi. Hur många distinkt be-

skrivna varianter fanns på platsen och i vilka frekvenser? Förenklat kan sägas att resultatet visade på dominans för kärl med inåtböjda mynningar och med skuldran högt placerad på kärlkroppen. Tydliga paralleller med material från Mecklenburg påvisades. Jämförelser gav även vid handen att skärvorna från Thulegrävningen i Lund, som ingick i undersökningen, fördelade sig på ett liknande sätt i huvudformerna som dalbymaterialet. För vårt vidkommande må då särskilt noteras att de cirka 8.000 skärvorna från denna lunda-grävning hämtats upp ur stadens äldsta kulturlager, från 1000-talets förra hälft. Jämförelser med ett tidsmässigt väl avgränsat material från S:t Ib i Roskilde gav ett liknande resultat.

Under våren 1983 följde en undersökning invid resterna av östra klosterlängan, på platsen för tillbyggnaden av församlingshemmet Eginogården.¹⁶ Ett fåtal spridda spår från förhistorisk tid, däri inräknade några skärvor från kärl av inhemsk, vikingatida typ registrerades. Därefter kunde här en första horisont av intensiv aktivitet noteras i tidig medeltid (cirka 1000–1200). Sålunda framgrävdes en större mängd äldre svartgods i den äldsta konstaterbara markytan. Här påträffades även det ovannämnda myntet från perioden 1017–1023.

Forskningsområdet har under de senaste decennierna tillförts ett högst betydande nytt underlag och då bl.a. från en rad platser i Dalbys relativt nära omgivning som Lund, Kyrkheddinge, Gårdstånga, Önnerup och Bjäresjö. Efter M. Roslund benämnes det nämnda godset numera »östersjökeramik», då det visserligen framställts av hantverkare från södra Östersjöområdet, men med lokala leror i Skåne som råvara.¹⁷ Efter utförliga bearbetningar och analyser, totalt omfattande ett avsevärt större material, finner Roslund: »Mellan de senslaviska formerna på Rügen samt i öns närområde på fastlandet och de

Mynningsprofiler och dekor hos fyra Dalbykärl ur »Wipperowgruppen». Efter K. Andersson 1971.

som tidigt under 1000-talet nådde Sydvästskåne råder stor överensstämmelse».¹⁸ Introduktionen av de nya formerna – och den nya tekniken – sker plötsligt och genomgripande. Denna arkeologiska situation relaterar Roslund till det historiska sammanhanget och presenterar därefter en visserligen hypotetisk men väl underbyggd förklaring. Vid samma tid, dvs. vid förra millennieskiftet, undergår Sydvästskåne en dynamisk förändring genom etableringen av en ny maktstruktur under den jellingska kungadynastin. Nära förbunden med obotriternas kristna kungarike har danakungen i samma skede bl.a. haft att bekämpa upproriska stammar bortåt Odermynningen. I samband därmed skulle trälarna kunna ha hemförts till Sydvästskåne för att här tillgodose behovet av arbetskraft vid de nu etablerade huvudgårdarnas stordrift. Poängen är att den kulturella överföringen enligt denna förklaring inte inneburit ett naturligt insipp-

rande av nya stilar utan utgjort »medvetna val i särskilda kontexter och vid specifika tidpunkter».¹⁹ Beträffande min fråga om keramiken som dateringskriterium för anläggningarna i Dalby ansluter Roslund till Anderssons resultat om en verksamhet på platsen redan under 1000-talets första hälft.²⁰

Byggnadsteknik

En annan anhaltspunkt erbjuder de relativt betydande resterna av den västra gårdslängan. Dess sydligaste tredjedel, det s.k. källarhuset, uppvisade en murteknik som i sina särdrag helt överensstämde med den äldsta vid själva basilikan. Cinthio beskrev det sålunda: »– en varierande användning av tillhuggna gnejsblock samt tuktad öveds- och höörsandsten». Han fann även överensstämmelser i sambandet mellan grundmur och dagemur. Andra gemensamma drag var den

ålderdomliga behuggningstekniken samt att jämna och med övedsflis avjämnade skiften i rikligt bruk förekommer på båda ställena.²¹ Utifrån denna gemensamma särprägel får man anta att källarhuset och basilikan anlagts samtidigt. Den större delen av västlängan uppvisade en delvis annan murteknik. Grunden var här kallmurad, övedsflis och höörsandsten förekom ej, och rester efter en ursprunglig dörr åt öster hade en omfattning av kvartsitisk sandsten.²²

Hur får man då tänka sig den relativa kronologin mellan de båda byggnadsdelarna? Strata i anslutning till murresterna och fogen mellan partierna gav enligt uppgift inget entydigt besked härom. Vad säger oss då den teknik som tidigast tillämpats i grannskapet? Det jämförelsematerial som vid grävningstillfället förelåg var främst några gjutmurade grundmursrester i Lund: vid domkyrkan och vid S:t Clemens. Men nu har vi därtill att inväga de senaste rönen från kyrkokomplexet »Drotten». Utifrån grundliga analyser av det vid skilda tillfällen framgrävda materialet har M. Cinthio kunnat visa att ett högst ansevärt kyrkobyggnadsprojekt i sten här inletts redan på 1020-talet. Synbarligen är det närmast jämförbart med den samtida katedralen i Winchester. Allt tyder på en manifestation av unionskonungen Knut den store, vilken enligt Adam av Bremen »befallde Lund att vara likt det brittiska London».²³ Och här, blott en mil från Dalby, möter alldeles samma kallmurade grunder av obearbetad marksten. Därpå har en sockel anlagts med skråkant av helsingborgssandsten och högmursresterna uppvisar tuktade kvadrar av kvartsitisk hardebergasten.²⁴ Här ges sålunda numera ett intressant vittnesbörd om hur våra anglosaxiskt skolade pionjärer inom stenkirkobyggnadskonsten tacklat problemet att med begränsad kännedom om landskapets topografi åstadkomma en hållbar och representativ murverkskonstruktion. Det bör till-

Lämningar efter västlängans norra del påträffade 1966. Grundmur av vald marksten i kallmur samt där ovan ett skift murad övermur av stora kluvna gnejsblock. Efter foto i Historiska museet, Lund.

läggas att denna anläggning – efter reducerad plan – når en första fullbordan på 1050-talet, i huvudsak med bibehållen murteknik.²⁵ Såvitt jag kunnat finna ges därmed också ett komparativt underlag för uppfattningen att den nordligare delen av västlängan i Dalby är äldst.

Det återstår i så fall att ge en rimlig förklaring till den radikala ombyggnaden av västlängans sydligaste tredjedel till »källarhus». Om det endast gällt praktiska funktioner borde väl dessa ha kunnat tillgodoses på annat sätt. Vissa drag i planbilden ger däremot en antydning om att södra delen av västra långväggen varit instabil. Detta kan i sin tur relateras till moränytan. Från kyrkan räknat sluttar den i början rätt långsamt, men strax sydväst om längorna mera brant. Och markslutningars inverkan på murverk av motsvarande slag har man ett bra exempel på vid den jämförliga S:t Clemens kyrka i Helsingborg, där stenen i tidiga gravfyllningar och sekundära tillsatser invid grunden tyder på ett snart inträffat ras i sydväggen.²⁶ När en ny, nordvästtysk byggnadshytta tar vid i Dalby, väl på 1060-talet, har inventeringen ute i landskapet av tillgängligt byggmaterial tydligen fortskridit till »övedsflis», varjämte man i själva basilikans arkadpelare finner hör-sandsten.²⁷

Kyrkobyggaren? Sven Estridsens bakgrund

Med omprövning av min tidigare uppfattning fann jag här inledningsvis stöd för antagandet att kapitelbokens vittnesbörd om Sven Estridsens byggnadsbedrift i Dalby åsyftat basilikan därstädes. Utifrån mitt fortsatta analysförsök finner jag nu även skäl att till ett historiskt sammanhang relatera antagandet att det magnifika kungapalatset i Dalby ursprungligen koncipierats och tagit form i

direkt samband med den enskeppiga stenkyrkan, och då närmast under ett relativt tidigt anglosaxiskt inflytande.

I krönikor

Dalbyanläggningens karaktär av patrimonie-ll kungsgård har framhållits av Cinthio.²⁸ Häremot skulle man möjligen kunna tänka sig den invändningen att Jellingeättens patrimoniumgods (fäderneärvd egendom) i princip synes ha varit geografiskt begränsat till Västdanmark. På Själland, Falster och i de skånska landskapen har det däremot varit ringa eller saknats helt.²⁹ Möjligheten av fäderneärvt gods i Skåne kan dock diskuteras från andra utgångspunkter. Genom sin moder kunde visserligen Sven Estridsen räkna sina anor från Jellingeätten, men vad vet vi om hans fäderne, genom Ulf jarl?

För kung Svens biografi torde E. Arups bidrag i *Scandia* 1931 ännu få anses som en klassiker. Efter allmänna betraktelser kring mäster Adam som källa fortsätter han med följande citat: »Knud overtog Aethelreds kongemagt og hans hustru ved navn Emma, som var søster til normannernes grev Rikard. Til ham gav de danskes konge sin søster Margrete (Arup i not: 'sikkert nok et dobbelt navn for Estrid') for forbundets skyld, hvem Knud derefter, da hun blev forsmået af greven, gav til den engelske hertug Wolf...».³⁰ Det rör sig sålunda om händelser närmast efter Knuts trontillträde i England, vid midvintern 1016. I Arups översättning blir som synes Estrids andra gemål en engelsk jarl.

I en grundlig analys noterar däremot J. Gallén att Adam skriver »Wolf dux Angliac», vilket endast innebär »Wolf, jarl i England». På två andra ställen hos Adam möter därtill den nordiska namnformen »Vlf dux», varvid även Ulfs och Estrids söner »Bern dux» och »Sven dux» nämnes. Men framför allt möter formen »Ulf dux» i re-

gester (förteckningar) av samtida latinska urkunder utfärdade i England vid 1020-talets början.³¹ De äldsta uppgifterna om Ulfs fäderne förekommer i anglosaxisk krönika, där den s.k. Florentius apropå sonen Björn jarl skriver: »Beorn comes, filius avunculi sui Danici comitis Ulfi, filii Spraclingi, filius Ursi, ac frater Sueni Danorum regis». Här talas sålunda uttryckligen om den *danske* jarlen Ulf. Slutligen möter en stabil, nordisk tradition att Ulfs fader varit en Torgils Sprakalägg, son till Björn.³² Att Ulf varit av nordiskt ursprung, men senast omkring 1020 vunnit ställning som jarl i England, synes sålunda efter Galléns analys ställt utom rimligt tvivel. Frågan är närmast om hans härkomst låter sig närmare preciseras.

I den som helhet alltför sena och tendentiösa Knytlingasagan finns en uppgift som tyder på att Torgils Sprakaläggs son Ulf varit upplagd för djärva äventyr i förbund med »Strutharalds söner».³³ Nämnade Harald uppges hos Snorre omväxlande såsom konung och jarl av Skåne.³⁴ Såsom historiska framträder bland hans söner främst Torkel den höge, vilken efter segern vid Assandun 1016 möter som Knut den stores närmaste man i den engelska riksstyrelsen.³⁵ Ulf jarl, sedan cirka 1018 förmäld med Knuts syster Estrid, möter i sin tur som bevittnare i ovannämnda kungabrev, av vilka det ena är daterbart till perioden december 1021–maj 1023.³⁶ Han blir därefter unionskonungens ståthållare i Danmark samt kungasonen Hardeknuts fosterfar. Tillträdet låter sig inte närmare tidfästas, men den i samma befattning omnämnde Torkel den höge skall i november 1021 ha förvisats av Knut.³⁷ Vid 1020-talets mitt gör så Norge och Sverige gemensam sak i ett angrepp på Danmark. Knut samlar en flottstyrka i England och seglar mot Danmark. Ulf jarl ansluter i Limfjorden. År 1026 står så det livligt omdiskuterade slaget vid Helgeå. Snart därefter ändrar Ulf jarls bana med det av

Knut beordrade dråpet i Roskilde. Om motivet härtill ger källorna skilda förklaringar.

Enligt den äldsta framställningen, i Roskildekronikan (cirka 1140), skall Ulf med stöd av ett förfalskat kungabrev ha äktat Knuts syster Estrid. Därmed skall Knut ha blivit deras fiender. Under någon förevändning skall de senare visserligen ha försonats, men snart därefter skall Knut ha låtit dräpa Ulf.³⁸ Saxo har samma motiv, men även ett påstått överlöperi till svenska flottan och – orimligt nog – att Ulf ändå återvänt och inför Knut sjungit visor till sitt eget beröm.³⁹ Den isländska Fagrskinna uppger däremot att Ulf med ett förfalskat kungabrev förmått danska hövdingar att på tinget hylla den minderårige Hardeknut.⁴⁰ Snorre anför samma skäl samt (som Saxo) att Ulf, nu under ett spelgräl med Knut, framhävt sina egna bedrifter vid Helgeå.⁴¹

Uppfattningen att Ulf i slaget vid Helgeå gått över på svensk sida möter redan i anglosaxisk krönika. Den har emellertid visats bero på en förväxling med jarlen Ragnvalds söner Ulf och Eglaf, befälhavare för den svenska flottstyrkan i slaget.⁴² Beträffande maktspelet i övrigt vittnar den samtide Thorarin Lovtunga samt de nära samtida Gesta Cnutonis och Florentius enstämmigt att Knut själv satt sin omyndige son Hardeknut till konung över Danmark.⁴³ Det kan därmed konstateras att våra krönikörer varit osäkra om det verkliga motivet till dråpet.

Mission och maktstruktur

Vi vet inte om Knuts befallning i detta fall skett i hastigt mod, men till hans strategier efter 1016 har – förutom välriktade äktenskapsallianser – även hört eliminerande av lokalt förankrade jarlar, tidigast (1017) anglosaxaren Eadric Strjona. En tänkbar förklaring till Ulf jarls fall vore att det s.k. Nordsjöväldet primärt baserats på ett personförbund av

ledande nordbor, där en yttre tillägnelse i form av rika danagälder varit drivkraften. Med 82.500 pund silver hemförlovar emellertid Knut under 1018 den här med vilken han vunnit England.⁴⁴ Under inflytande av ledande kyrkomäns statsteori och administrativa kapacitet syftar han nu till ett riksbygge med inhemska tributer som maktbas. Som påvisats av C. A. Christensen skall unionskonungen i detta sammanhang, till förebyggande av nya »Englandståg», ha låtit överföra hela »skiben» inom den samtida ledungsorganisationen till biskopsgodsen.⁴⁵ Denna omställning torde knappast ha varit problemfri. Inte minst får väl den anglosaxiskt starkt dominerade administrationen i Lund antas ha utmanat den lokala opinionen. Myntpräglingar här och i Roskilde får från omkring 1026 en märkligt inhemsk karaktär. Detta har tolkats som yttringar av en opposition.⁴⁶ Vilka förutsättningar kan möjligen ha funnits i den samtida strukturmakten?

Våra arkeologer har funnit indicier för en rätt genomgripande produktionsomläggning i vikingatidens slutfas.⁴⁷ De har därtill bl.a. visat på en väg att genom analyser av runinskrifter och äldre kartmaterial – kombinerat med upptagning av bebyggelseprofiler – belysa frågan om kontinuitet eller diskontinuitet på ett antal centrala platser.⁴⁸ Vissa rön har sålunda gett vid handen att Jellingeättens expansion i Östdanmark inte skett med helt fredliga medel.⁴⁹ Som indicier på ett krigiskt förfarande han man bl.a. tolkat de s.k. »kompanjonstenarna» som t.ex. möter i ett område från Hällestad och västerut? Det synes ha varit fråga om regelrätta »ockupanter», vilka därefter som ett kungalett samhällskikt bl.a. även kunnat hemföra västslaviska trälar och etablera sig på huvudgårdar runt om i Sydvästra Skåne. De samtida runstenarnas bildvärld vittnar därtill att föreställningar om Oden ännu varit levande hos denna krigarkast, vilken enligt Adam gjort uppror mot

kung Harald (cirka 986). Denne sägs ha »tvingat dem till kristendomen».⁵⁰

Bilden är dock inte entydig. Runorna i Dalby, och i en grupp närmast norr därom, tillhör kategorin »familjestenar». Även från ett område norr om Ystad ges indicier på att några redan väletablerade släkter genom frivillig anslutning till den nya regimen vunnit framträdande positioner under nya termer.⁵¹ Den samtida maktstrukturen har varit komplicerad. I anslutning härtill må nämnas de flerfaldiga beläggen för att Ulf's son Sven (Estridsen), såsom tronpretendent knappt två decennier senare, haft sitt starkaste fäste i Skåne. Lundamynten vid inledningen av denna period vittnar visserligen om myntmästarnas osäkerhet rörande hegemonin. Men redan 1046 möter präglingar för Sven såsom »Rex S», väl att utläsa »Rex Scaniae».⁵² Det skulle kunna tolkas så att han redan nu, väl knappt 27 år gammal, hyllats av den skånska tingsmenigheten. Kan han möjligen här ha haft ett från det gamla släktsamhället nedärvt förtroendekapital att falla tillbaka på? Vad säger oss därvid de båda av Adam omvittnade »Dalbyarna», med mellanliggande, ornumslika ägoblock (ornum = sammanhängande oskiftad odlingsmark i en by)?⁵³

Att ett »Urdalby» haft sina rötter i forntiden torde redan själva bebyggelsenamnet på -by indikera.⁵⁴ Vilken betydelse kan möjligen redan då ha tillmätts platsens markanta läge, alldeles där en västlig utlöpare av Romeleåsen via en brant sluttning övergår i Lundaslätten? Och vad säger oss belägg 1569 som »Tyrehøy» och »Tyrssis ager»?⁵⁵ Skulle vidare en närmare analys av det senare Dalbygodsets sammansättning och proveniens möjligen kunna ge ytterligare ledtrådar till dess eventuella rötter i ett förmedeltida Skånesamhälle? En översiktlig uppfattning om godsets storlek och lokalisering vid medeltidens slut får man genom en bevarad in-

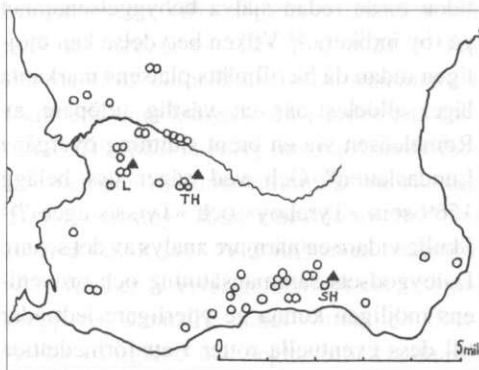
täktsbok från 1530.⁵⁶ Man kan däri notera dess rätt påfallande koncentration till Torna härad, med tidiga »Dalbykyrkor» i sten vid »torpbyar» som Bjällerup och Bonderup? Hur får man sen tänka sig att bl.a. det intressanta tilliggandet i norra Skåne, från Häglinge till Farstorp, kommit in i bilden?⁵⁷ I sin 1996 framlagda rapport över byggnadsarkeologisk undersökning och dokumentation vid renoveringsarbeten på Dalby kungsgård skisserade G. Eriksdotter avslutningsvis ett program för utvidgade studier av platsens komplexa struktur och utveckling.⁵⁸ Vågar man hoppas att det skall ges ekonomiska förutsättningar för ett så intressant projekt?

Om nu Sven Estridsen eventuellt innehaft Dalby »såsom av fäderne», så vare därmed inte sagt att platsen i tidigt 1000-tal undgått Jellingekungarnas försök till radikala omstöpningar av maktbasen. Såsom Knut den stores jarl i Danmark har Ulf otvivelaktigt varit förpliktad att verksamt bidra till den prekära omställningen från yttre tillägnelse till tributer på inhemsk produktion.⁵⁹ Som ett betydande indicium på att Dalby såsom kyrklig stiftelse primärt syftat till en manifestation av rikskungamakten kan här vissa spår av ett till synes tidigt patrocinium (anger vad

en kyrka är vigd åt) andragas. I en bildtolkningsstudie av två dalbykapitel har sålunda E. Cinthio bl.a. återopat en notis i Lunds domkyrkas kapitelbok, där man under den 22 september finner »Mauricius patronus nos-ter». T. Schmid har frågat sig om det möjligen rör sig om en överkopiering från en handskrift i Dalby. Därmed, finner Cinthio, skulle patrociniereparet Laurentius-Mauritius för Lund-Dalby kunna ha utgjort en parallell till motsvarande, tidiga manifestationer av den tysk-romerska kejsarmakten i städerna Merseburg och Magdeburg.⁶⁰

En intressant följdfråga blir då när de kyrkopolitiska förutsättningarna för en sådan parallellitet varit gynnsamma. I en studie över »Knut den store och Hamburg-Bremen» har J. Rosén kartlagt unionskonungens inledningsvisa planer på att lägga in Danmarks kyrka under diocesen (ärkestift) Canterbury. Efter angreppen av sina nordiska grannmakter skall dock Knut ha gjort en utrikespolitisk omsvängning, med närmande till ärkebiskopsdömet Hamburg-Bremen och deltagande i tyske konungen Konrads kejsarkröning i Rom 1027.⁶¹ Huruvida en kyrklig stiftelse i Dalby rimligen är att förvänta redan i detta tidiga sammanhang må slutligen prövas mot vår spröda kunskap om Sydvest-skånes samtida sakrala landskap i övrigt.

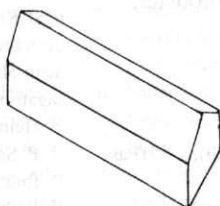
Om danakungen Sven Tveskägg, cirka 986–1014, vittnar den omkring 1140 avfattade Roskildekrönikan: »in Scania ecclesiam erexit». ⁶² Det har tolkats som att han »byggde en kyrka i Skåne», vilket nu på arkeologisk väg kunnat styrkas med att en äldsta stavkyrka i Lund via trämaterialiet i omgivande gravar kunnat dateras till omkring 990.⁶³ Krönikans geografiskt ospecificerade uppgift kan dock tyda på att innebörden snarare varit att kung Sven »upprättade den skånska kyrkan». Därtill kan läggas den av E. Cinthio tidigt framhållna innebörden av tidiga Trinitatipatrociner. Dessa kyrkor

Runstenar av Efter-Jellingtyp (cirka 975–1025) i Sydskåne samt kända Trinitatiskyrkor från medeltiden i området (exkl. Övedskloster).

Den första stenkyrkan i Dalby samt västra gårdslängan. Schematisk rekonstruktion av förf. Överst t. v. ett av Knut den stores Quatrefoilmynt, slaget i England cirka 1017–1023, e. B. Malmer 1968.

0 10 20 30 m

byggdes på kungligt initiativ i administrativt viktiga orter.⁶⁴ Utom i Lund är sådana stiftelser för Skånes del belagda även i Torna Hällestad (TH) och Stora Herrestad (SH).⁶⁵ Båda orterna anknyter geografiskt till ansamlingar av runstenar med inskrifter av Efterjellingstyp, dvs. från en period cirka 975–1025.⁶⁶ Runor i Hällestad vittnar därtill om en Gorms son Toke, vilken omgav sig med en hird och icke flydde vid Uppsala.⁶⁷ Får man möjligen tänka sig att Dalby efter den hulde vikingadrottens fall (cirka 990) övertagit ett slags hegemoni? Hällestad framträder sedermera som ett biskopslän under Lund och som prebende (ämbetsrelaterat pastorat) till Dalby kloster.⁶⁸

Summering

Sammanfattningsvis kan det väl inte helt utslutas att där redan i anslutning till trähallen rests en kyrka i Dalby, förmodligen då i stav-

konstruktion. När en enskeppig stenkyrka med anglosaxisk prägel därefter uppförs på platsen, synes man utifrån den västra gårdslängans »pionjärmässiga» murteknik rimligen kunna anta ett samband. Jämte andra indikationer på den berömda platsen tyder detta på en anläggning från Knut den stores tid. Ett då aktuellt Mauritiuspatrocinium styrker i sin mån detta antagande. Det bör ha rört sig om en manifestation av den relativt nyetablerade rikskungamakten, i Danmark vid denna tid representerad av Ulf jarl. Därefter skulle den i Lunds domkyrkas kapitelbok införda uppgiften om Sven Estridsen såsom »primus» kunna ha åsyftat uppförandet av den delvis ännu stående basilikan, var till det synbarligen ombyggda murverket i västlängans källarhus anknyter.

Med de nyaste rönen rörande Ulf jarls nordiska härkomst har slutligen möjligheten att härleda Dalbygodsets kärna ur ett gammalt, eventuellt förmedeltida, patrimonium för-

söksvis diskuterats. Kan man då slutligen anta att Knut den stores jarl i Danmark haft sina rötter i ett förkristet Dalbysamhälle? Var det genom att förväntas vinna de äldstes gehör på det skånska landstinget som han betrodde det vanskliga uppdraget? Underlaget synes alltför ringa för ett sådant antagande. Som arbetshypotes skulle det måhända dock tillsvidare kunna spegla ett slags verklighet – strukturmaktens under alla förhållanden komplicerade väv under ett skede när den samtida kungadynastin bestämt sig för att på ett tämligen radikalt sätt söka bygga ett kristet Danarike efter europeiska mönster.

Noter

- ¹ Adam IV, 8 f.
- ² *Vitæ Sanctorum Danorum*, s. 91 (Ailnoth), s. 65 (Pas-sio).
- ³ *Necrologium Lundense*, s. 69.
- ⁴ S. Anjou, 1930.
- ⁵ E. Cinthio, 1966; densamme 1983, s. 92 f.
- ⁶ G. Welin, 1991, s. 8 ff.
- ⁷ E. Cinthio, 1960, s. 74 ff.
- ⁸ C. Brecngaard, 1982, s. 47 f.
- ⁹ E. Cinthio, 1990, s. 7 ff.
- ¹⁰ E. Cinthio, 1983, s. 93.
- ¹¹ L. Wallin, 1985, s. 21.
- ¹² R. Blomqvist, 1936, s. 132.
- ¹³ S. Anjou, a.a., s. 40.
- ¹⁴ E. Cinthio, 1983, s. 91.
- ¹⁵ K. Andersson, 1971.
- ¹⁶ L. Wallin, 1985, s. 20 f.
- ¹⁷ M. Roslund, 2001, s. 249.
- ¹⁸ *Ibid.*, s. 248.
- ¹⁹ *Ibid.*, s. 249. Sammansättningen hos en rad silverfynd vittnar om intensiva ekonomiska kontakter mellan östra Danmark och västslavernas områden i perioden 970–1040 (B. Hårdh 1996). Genom Søndre-Vissingstenen är därtill känt att Harald Blåtands (959–986) gemål Tove varit den obotritiske furst Mistivojs dotter. Av slaviska stammar i nordöstra Mecklenburg skall emellertid en rad uppror mot obotriternas kristna kungarike ha inletts 983 (M. Roslund, a.a., s. 248). Vidare betygar Adam av Bremen (vid händelser 1027) »en orubbad fred» på andra sidan Elbe tack vare Knut den stores och hertig Bernhards kraftfulla insatser (Adam II: 66).
- ²⁰ *Ibid.*, s. 147 och 164.
- ²¹ E. Cinthio, 1983, s. 92. Den rödaktiga och glimmerhaltiga sandstensarten möter vid basilikan som inslag i

- murverket och då främst i bägomfattningarna. Enligt senaste rön har det hämtats från fynden vid Klinta.
- ²² *Ibid.*; dörromfattning i hardebergasten enl. muntl. medd. av Cinthio.
 - ²³ M. Cinthio, 2002, s. 37.
 - ²⁴ B. Sundné, 1995.
 - ²⁵ M. Cinthio, 1996, s. 21 f.
 - ²⁶ M. Weidhagen-Hallerdt, 1986, s. 134 f.
 - ²⁷ K. Andersson, 1980, s. 40 f.
 - ²⁸ E. Cinthio, 1983, s. 98.
 - ²⁹ A. Andrén, 1983, s. 39 f.
 - ³⁰ E. Arup, 1931, s. 63.
 - ³¹ *Diplomatarium Danicum*, nr:is 402 och 408.
 - ³² J. Gallén, 1992, s. 13 ff.
 - ³³ *Knytilinge Saga*, 1977, s. 21: »Mange høvdinger fulgte kong Knud til England; den første iblandt dem var hans svoger Ulf jarl, søn af Spragelæg, han var da gift med Kong Knuds søster, Estrid Svendsdatter; dér var også brødrene Hemming og Torkel den Høge, sønner af Strut-Harald Jarl, og mange andre høvdinger.» (Enligt sagans egen kronologi vid händelser 1017).
 - ³⁴ *Heimskringla*, s. 146, inkl. not 3.
 - ³⁵ P. Sawyer, 1988, s. 271.
 - ³⁶ *Ibid.*, s. 273; *Diplomatarium Danicum*, nr 408.
 - ³⁷ P. Sawyer, 1988, s. 272.
 - ³⁸ *Chronicon Roskildense* I, 21: »... non post multum temporis fecit VII interfici in ecclesiam Roskildensi.»
 - ³⁹ Saxo I, s. 516, 522 och 524.
 - ⁴⁰ Fagrskinna, 185.
 - ⁴¹ *Heimskringla* II, s. 370;
 - ⁴² L. Weibull, 1910, s. 31; O. Moberg, 1985, s. 7 ff.; dens. 1987, s. 178.
 - ⁴³ *Heimskringla* II, s. 398; *ibid.* IV, s. 153; *Gesta Cnutonis* II, s. 19; Florentius I, s. 190.
 - ⁴⁴ *Two of the Saxon chronicles parallel*, ed. Ch. Plummer 1892, nämnda år. Under 1017, sv. övers. B. Malmer, 1968, s. 119 ff.: »Detta år dräptes ealdorman Eadric...»; 1018: »Detta år betalades följande tribut för hela landet: den uppgick totalt till 72.000 pund. Därtill kom vad som betalades av Londons borgare, nämligen 10.500 pund. En del av hären återvände till Danmark och 40 skepp stannade hos Knut. Och danskar och engelsmän uppnådde en överenskommelse i Oxford att iakttä Edgars lag.» Sistnämnda syftar på den anglo-saxiske fursten Edgar, 959 krönt till konung i Bath av ärkebiskop Dunstan. På liknande sätt anses Knut den stores regering i åren kring 1020 ha rönt ett betydande inflytande av kyrkominns som ärkebiskopen Wulfstan av York. Jfr DD, nr 401, kommentaren.
 - ⁴⁵ C. A. Christensen, DHT 80, 1980, s. 36.
 - ⁴⁶ C. J. Becker, 1988, s. 128. Aproå de första Hardeknutmynten, den viktreglerade s.k. »orme-gruppen», som utifrån skattefynden har befunnits påbörjade före 1030, möjligen redan 1026, skriver Becker: »Bag hele gruppen synes at tegne sig en fælles civil-administra-

tion, som på dette tidspunkt har et klart anti-engelsk præg.» I en ekskurs framhåller Becker särskilt K. Erslevs (1875) »egne og væsentlige teorier om den tidligste gruppe fra ca 1026 og deres historiske konsekvenser».

⁴⁷ T. Grøngaard-Jeppesen 1980, s. 12 ff.; E. Porsmose 1981; S. Skansjö 1983, s. 285.

⁴⁸ M. Riddersporre, 1989, s. 135 ff.; densamme 1998, s. 165 ff.

⁴⁹ A. Andrén, 1983, s. 52; M. Anglert, 1995, s. 40.

⁵⁰ Adam II, 27. I enlighet med sin tendens kan Adam främst ha avsett troheten mot Hamburg.

⁵¹ M. Riddersporre, a.a. 1989, s. 140 ff.

⁵² C. J. Becker, 1988, s. 46.

⁵³ K. Knutsson, 1977, s. 4; E. Lindén, 1990, s. 8.

⁵⁴ B. Pamp, 1988, s. 14: »Majoriteten är säkert från vikingatiden.»

⁵⁵ Lunds stifts landbok I, s. 38; jfr Imh., Dalby sn, akt nr 11, 1795, »Teresåker», belägen cirka 500 m NV Dalby k.a.

⁵⁶ Dalby klostets intäktsbok 1530–31, ed. 1983.

⁵⁷ I samma område låg de 50 gårdar, varmed Harald Heins gemål Margareta cirka 1090 doterade (donerade till kyrklig stiftelse) Roskildekyrkan, T. Karlsson 1965, s. 27. Det kan tilläggas att fynden av statuspräglade silverföremål från folkvandringstid i Sjörup-Sösdaladelen länge betraktades som krigsbyteoffer. Utifrån fyndsammanhangen omtolkas de däremot av C. Fabech som de bosattas egna tillhörigheter, deponerade vid heliga begravningsriter. Hon noterar därefter kontinuiteten i området för liknande gravsättningar fram genom hela den yngre järnåldern och anknyter slutligen till drottning Margaretas kungliga gåva omkring 1090. C. Fabech, 1990, s. 100 ff. Enligt Knyttlingasagan (s. 42), en lärd komposition från 1250-talet, skall Margareta ha varit dotter till Asbjörn jarl, enligt J. Steenstrup (DBL) identisk med Sven Estridsens broder. Detta skulle dock innebära ett kusin gifte och har ej upptagits i en senare upplaga av DBL.

⁵⁸ G. Eriksdotter, 1996, s. 105.

⁵⁹ M. Anglert 1995, s. 149 f. Anglert gör här en distinktion mellan vikingatida storgårdar och medeltida huvudgårdar. De förra kan förbindas med tillägnelse utifrån, medan huvudgårdarna baseras på en vid 900-talets slut introducerad, formaliserad makthierarki såsom förutsättning för regelbundna överföringar från lokalsamhället. Se även F. Svanberg, 2000, s. 61 ff.

⁶⁰ E. Cinthio, 1992, s. 9.

⁶¹ J. Rosén, 1941, s. 118 ff.

⁶² Chronicon Roskildense, p. 19, r. 25 f.

⁶³ T. Nilsson, 1985, s. 175 f.; S. Kriig, 1987; M. Cinthio 1996, s. 7 f.

⁶⁴ E. Cinthio, 1969, s. 164 ff.

⁶⁵ Engeströmska samlingarna, B VIII, 2, 45, KB; ibid., B VIII, 2, 44; L. Weibull, HTS 3, avfärdar den senast anförda källan som ren konstruktion. M. Anglert, 1989,

s. 232, finner däremot att flertalet dotaljuppgeringar går att styrka. Uppförd på kunglig mark och med påfallande stort utrymme får St. Herrestad antas ha varit huvudkyrka för sitt område. Enligt nämnda källa skall stenkyrkan ha uppförts 1102.

⁶⁶ K. M. Nielsen, 1970, s. 41 ff.; E. Moltke, 1985, s. 30; ibid., s. 295 f.

⁶⁷ E. Moltke, a.a., s. 293 ff.

⁶⁸ Anders Bille till prosten Henrik Jenssen och menige konventsbröder 1530, Dalby klostets intäktsbok, s. 21.

Källor och litteratur

Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, ed. B. Schmeidler, 1917. C. Ahrens. Frühe Holzkirchen im Nördlichen Europa, 1982.

K. Andersson, Den vendiska keramiken från Dalby. Otryckt licentiatavhandling i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet, 1971.

K. Andersson och Agneta Rosenqvist, Handledning vid byggnadsarkeologisk undersökning. Det murade huset.

A. Andrén, Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. Scandia bd 49: 1, 1983, s. 31–76.

M. Anglert, Kyrkor och herravälde. Diss., Lund 1995.

S. Anjou, Heliga korsets kyrka i Dalby samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Diss., Gbg 1930.

E. Arup, Kong Svend 2:s Biografi, Scandia, bd IV, 1931, s. 63 ff.

C. J. Becker, Danske mønter som historisk kildemateriale i 1000-tallet, Festschrift til Olaf Olsen, 1988, s. 123–135.

R. Blomqvist, Iakttagelser i Dalby kyrka under restaureringen 1936. Tidskrift för Konstvetenskap 19, h. 4, 1936.

C. Breengaard, Muren om Israels hus. Diss., Khmn 1982.

C. A. Christensen, Roskildekirkens Jordegods for år 1200. Fra skibengods til bispegods, DHT 80, 1980.

E. Cinthio, The oldest bishop churches in Lund. Medd. fr. LUHM 1960, s. 73–106.

— Kungapalatset i Dalby, Ale 3, 1966.

— Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters. Acta Visbyensia III, Visby 1969, s. 161–169.

— Dalby kungsgård. Medeltidsarkeologin som historisk vetenskap, KVHAA:s årsbok 1983.

— Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den heliges kyrka än en gång. Ale 2, 1990.

— Dalby kyrkas stiftare och donatorer. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson, ed. Sv. Kyrkor, Raä, Sthlm 1992.

- M. Cinthio, Kyrkorna kring Kattesund. Rekonstruktionsförsök, 1996.
- De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund, 2002.
- Dalby klostets intäktsbok 1530–31, utg. av K. Knutsson och G. Paulsson, Skånsk senmedeltid och renässans 10, Lund 1983.
- Diplomatarium Danicum
- Engeströmska samlingarna, KB.
- G. Eriksdotter, Dalby kungsgård, byggnadsarkeologisk undersökning. Dokumentation över renoveringsarbetena 1994–95, Kulturen, Lund 1996.
- C. Fahech, Sjörup – an old problem in a new light. Medd. fr. LUHM 1989–1990, Lund 1990.
- Fagrskinna. Noregs kononga tal, ed. F. Jonsson. 1902–1903.
- J. Gallén, Vem var Ulf jarl, Sven Estridsens far? Scandia bd 58, h. 1, 1992.
- V. Grøngaard-Jepesen, Landsbyens alder, Skalk 2, 1980, s. 11–15.
- B. Hårdh, Silver in the Viking Age. A regional-economic study. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8°, No 25, Sthlm 1996.
- Knyttlinge Saga, översat af J. P. Aegidius, 1977.
- K. Knutsson, 1700-talskartorna över Dalby by, Torna härad, ed. S:t Nicolai Gille i Dalby, medd. No 2, 1977.
- S. Kriig, Lunds äldsta kyrkogård. Uppsats i medeltidsarkeologi, Ak. 200 vid Lunds univ., 1987.
- Lantmäteriarkivet, Dalby socken, akt nr 11, 1795.
- E. Lindén, Dalby med Nordens äldsta stenkyrka och första munkorden, 1990.
- Lunds stifts landebok, ed. K. G. Ljunggren och B. Ejder, Skånsk senmedeltid och renässans 4, VSL 1950.
- B. Malmer, Mynt och människor. Vikingatidens silver-skatter berättar, 1968.
- O. Moberg, Knut den stores motståndare i slaget vid Helgeå, Scandia bd 51, h. 1–2, 1985, s. 7–15.
- Slaget vid Helgeå och dess följder, Scandia bd 53:1, 1987.
- E. Moltke, Runes and their Origin, Khmn 1985.
- Necrologium Lundense, ed. L. Weibull, 1923.
- K. M. Nielsen, Om dateringen af sennordiske runeindskrifter. synkopen og 16 Tegns futharken. Diss., Khmn 1970.
- T. Nilsson, Drottenskyrkan och dess föregångare. Nya arkeologiska rön i Lund, Kulturens årsbok 1985.
- C. Plummer, ed., Two of the Saxon Chronicles parallel, reprinted by D. Whitelock, 1952.
- E. Porsmose, Den agrare bebyggelseudvikling i middelalderens Danmark. Bebyggelsehistorisk Tidskrift nr 2, 1981.
- M. Riddersporre, Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar, i By, huvudgård och kyrka, H. Andersson & M. Anglert ed., 1989, s. 135–144.
- Ravlunda och Uppåkra. Två exempel på försvunna storgårdar. L. Larsson & B. Hårdh red., Centrala platser, Centrala frågor, Samhällsstrukturen under järnåldern, 1998.
- J. Rosén, Knut den store och Hamburg-Bremen, VSL Å 1941, s. 118 ff.
- M. Roslund, Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300. Skånsk senmedeltid och renässans 14, VSL 2001.
- Roskildekrönikan, Chronicon Roskildense, Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi, ed. M. Cl. Gertz, 1917–20, I, 21.
- P. H. Sawyer, Da Danmark blev Danmark, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 700–1050, 1988.
- Saxonis Grammatici Historia Danica, rec. P. E. Müller.
- S. Skansjö, Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. Skånsk senmedeltid och renässans 11, VSL 1983.
- S. Sturleson, Konungasagor, ed. H. Hildebrand, 2:a uppl., 1889.
- B. Sundnér, Byggnadssten i Skåne, Hikuin 22, 1995.
- F. Svanberg, Vikingatiden i Skåne. Illustrerad historia, Historiska media, Lund 2000.
- L. Wallin, Kvarteret Kloster i Dalby. Medeltida och eftermedeltida byggnadslämningar. Raä Rapport UV 1985:15.
- L. Weibull, Dräpen i Roskilde i Knut den stores och Sven Estridsens tid. Historisk Tidskrift för Skåneland bd 4, h. 1–3, 1910, s. 24–39.
- Ärkebiskop Birgers brev om Stora Herrestad och Borrie, HTS bd 3, h. 4–6, 1909.
- M. Weidhagen-Hallerdt, S:t Clemens kyrka i Helsingborg. Festskrift till Erik Cinthio, 1986.
- G. Welin, Dalby kyrkas grundläggning. Ett byggnadsarkeologiskt försök, Ale 4, 1991.

Gladsaxehus

– ett projekt riktat mot både forskning och allmänhet

Av Lars Jönsson

Doktorand i medeltidsarkeologi vid Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds universitet, samt antikvarie på Malmö Kulturnmiljö

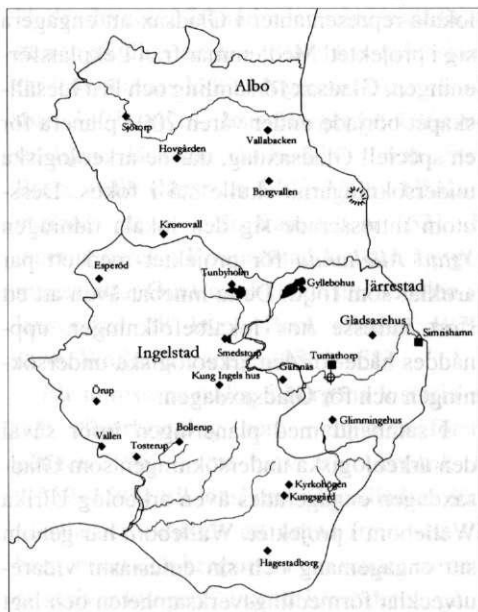
Gladsaxehusprojektet är ett samarbetsprojekt mellan Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Österlens Museum, Studieförbundet Vuxenskolan och Kyrkliga samfälligheten i Simrishamns pastorat. Syftet med projektet är dels att genom arkeologisk forskning öka våra kunskaper om »maktens landskap i sydöstra Skåne», dels att genom både arkeologikurser och speciella Gladsaxedagar öka allmänhetens intresse för hembygden. Här beskrivs undersökningarna 2002 och 2003.

Bakgrunden till projektet

Ruinen efter den forna riksborgen Gladsaxehus är belägen i byn Gladsax i Skåne, ett par kilometer väster om Simrishamn. Borgen låg omedelbart öster om kyrkan och kyrkogården i byn. Borganläggningen är tyvärr mycket illa åtgången, och idag återstår enbart den nedre våningen av en cirka 10,4 x 8 m stor byggnad. Det som återstår av stenbyggnaden ser vid en hastig blick ut som ett odlingsröse. Men vad få personer vet är att borgen från cirka 1400 och fram till början av 1600-talet hade en stor betydelse såsom den enda länsborgen i sydöstra Skåne. Borganläggningen har sedan slutet av 1700-talet rönt ett visst intresse hos såväl antikvitets-tecknare, konsthistoriker, lokalhistoriker som arkeologer. Men sedan början av 1970-talet, då borganläggningen senast hade blickarna på sig, har Gladsaxehus alltmer försvunnit i historiens mörka dunkel och enbart tilldragit sig ett fåtal personers intresse.

I mitten av 1990-talet började arkeologen och lokalhistorikern Hans Alebo att intressera artikelförfattaren för Gladsaxehus och dess spännande historia. Vi sökte pengar för

en arkeologisk forskningsundersökning och skrev även ihop ett mindre forskningsprogram, vilket publicerades i *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsvetige nr 2 1997*.

Figur 1. Sydöstra Skåne med platsen för Gladsaxehus och andra medeltida borganläggningar i området.

Tyvärr fick vi avslag på vår ansökan, men skam den som ger sig. I samband med ett forskningsprojekt benämnt *Maktens landskap, en region i förändring. Sydöstra Skåne under 600 år*, sökte undertecknad återigen medel till arkeologiska undersökningar. Denna gång föll ansökan i god jord, och det beviljades medel från *Stiftelsen Elisabeth Rausing's minnesfond*. Under hösten 2001 började planeringen av den arkeologiska forskningsundersökningen genom att kontakter togs med markägaren, vilken är den kyrkliga samfälligheten i Simrishamns pastorat, och med museichefen Lena Alebo på Österlens Museum för ett eventuellt samarbete. Det visade sig att det även fanns öronmärkta pengar i *Gladsax Församlings Slottsruinfond* för bl.a. arkeologiska undersökningar vid Gladsaxe hus. Detta innebar att undersökningarna kunde bli något mer omfattande än vad vi från början hade beräknat.

Då det blev känt att det fanns långt framskridna planer på arkeologiska undersökningar vid Gladsaxe hus, började även lokala representanter i Gladsax att engagera sig i projektet. Medlemmar från Lekplatsföreningen, Gladsax församling och Fru Idesällskapet började under våren 2002 planera för en speciell Gladsaxdag, där de arkeologiska undersökningarna skulle stå i fokus. Dessutom intresserade sig den lokala tidningen *Ystad Allehanda* för projektet med ett par artiklar som följd. Detta innebar även att ett stort intresse hos lokalbefolkningen uppnåddes både för den arkeologiska undersökningen och för Gladsaxdagen.

I samband med planeringen inför såväl den arkeologiska undersökningen som Gladsaxdagen engagerades även arkeolog Ulrika Wallebom i projektet. Wallebom har genom sitt engagemang och sin entusiasm vidareutvecklat förmedlingsverksamheten och lagt grunden för den arkeologiska kursverksamhet vilken är en del av projektet.

Byn Gladsax och Gladsaxe hus i de historiska källorna

Ortnamnet Gladsax är ett gammalt vattendragsnamn. Förleden *glad* har en äldre innebörd i betydelsen »ljus, skimrande, glänsande» eller »solnedgång». Efterleden *sax* har en äldre betydelse som »kniv, svärd», eventuellt »skåra/ränna». Hur namnet skall tolkas är således oklart, men ett äldre ånamn »Glanssvärdet» är tänkbart (Pamp 1983, s. 83 f.).

När bebyggelsen i Gladsax etablerades är oklart då inga arkeologiska undersökningar skett inom bytomten förutom på platsen för Gladsaxe hus. En förmodad tidigmedeltida huvud- eller sätesgård kan mycket väl ha legat på samma plats som den senmedeltida länsborgen. De arkeologiska och historiska källorna är tyvärr förtegnade angående den äldre sätesgården. Men då kyrkan i Gladsax förmodligen kan dateras till åtminstone mitten av 1100-talet, bör även en profan bebyggelse ha existerat vid denna tidpunkt. Det är möjligt att kyrkan, vilken är helgad åt S:t Jacob, under tidig medeltid byggdes som en stormanskyrka i anslutning till en huvudgård i Gladsax och att den under 1100-talet blev sockenkyrka. Sedan mitten av 1100-talet var kyrkan sannolikt annekterad av premonstratenserklostret i staden Tumathorp (Wallin 1954, s. 50; Wallin 1955–1962, s. 150 ff.). Från denna tid finns idag endast långhusets östra delar kvar (Lilja 1993). I kyrkans södra sidoskepp finns en gravsten över länsmannen i Gladsax och riddaren Knut Bilde (död 1555), vilken speglar den historiska kopplingen mellan Gladsax kyrka och Gladsaxe hus. I södra sidoskeppet står även den gamla storklockan gjuten år 1586 »till Guds Erre» och skänkt till kyrkan av Hans Spiel, ämbetsman på Gladsax Slott.

Från och med 1300-talet börjar Gladsax och Gladsaxe hus att omnämnas i de skriftliga källorna. Gladsax nämns första gången år

1322, då ärkebiskop Esger utfärdar ett privilegiebrev. Han stadfäster i detta bestämmelser utfärdade av ärkebiskop Eskil på 1100-talet om att fyra kyrkor läggs under Tommarps kloster, bland dem »ecclesiam sancti Jacobi in Glathsyas» (Wallin 1955–1962, s. 150 ff.).

Under 1300-talet innehade släkten Bing sätesgården. Riddaren Börge Thorkilsen (Bing) till Gladsax nämns i urkundsmaterialet den 12/5 1344, och den 9/10 1384 nämns väpnaren Thorkil Nielsen (Bing) till Gladsax. Han ägde gods runt om i det dåvarande Danmark, men framför allt i sydöstra Skåne. När han dog 1384 testamenterade han en rad gårdar och gods till domkyrkan i Lund (Wallin 1954).

Den namnkunnigaste personen i Gladsax under medeltiden är dock Ide Pedersdatter (Falk), gift med ovannämnde Thorkil Nielsen (Bing). Som änka efter Thorkil Nielsen gifter »Fru Ide av Gladsax» om sig med riddaren Johan Snakenborg, omnämnd som en »tyrannisk tysk fogde». Han skall från borgens Sjöstorp i Albo härad ha anordnat ett blodbad på bönderna i Järrestad härad år 1387. Han efterlämnade ett stort antal Albogårdar till fru Ide, vilka under hela den tid Gladsax utgjorde ett kungligt län (cirka 1400–1621) bildade en viktig del av länets och häradets kronogods (Wallin & Lander 1988, s. 72 ff.).

Fru Ide Pedersdatter (Falk) till Gladsax

Ide Pedersdatter omnämns första gången i de skriftliga källorna år 1370 och därefter ett flertal gånger fram till upprättandet av sitt testamente år 1398 på Skovkloster utanför Næstved. Hon dog ett år senare och begravdes i franciskanerklostret i Roskilde. Ide Pedersdatter är även ihågkommen i Lunds domkyrka där det stora högaltarskåpet, donerat år 1398, finns kvar som en påminnelse om henne (Wallin 1954).

I sitt testamente donerar Ide Pedersdatter sin sätesgård i Gladsax så att denna tillsammans med en betydande förmögenhet i jordegendom och kontanta medel skall förordnas som grund och säte för ett planerat kloster för dominikanernunnor. Hon insätter sin personliga vän, drottning Margrethe, som testamentsexekutor. Drottningen, tillsammans med biskop Peder i Roskilde, inser dock platsens strategiska läge som en viktig motpol till ärkebiskoparnas Åhus fyra mil norr om Gladsax och Hammershus på Bornholm. De lyckas erhålla påvens medgivande att överflytta klosterstiftelsen till Gavnø på Själland. Sätesgården omändras därmed till den kungliga länsborgen Gladsaxehus med Gladsax socken, staden Simrishamn och betydande delar av Albo härad som länets uppland. Gladsax län kom därefter att räknas som ett av huvudlänerna i Skåne (Wallin 1954; Wallin 1979, s. 38; Wallin & Lander 1988).

Gladsax som kunglig länsborg, cirka 1400–1621

Under drygt två århundraden residerade länsherren på Gladsaxehus. Bland kända länsherrar kan nämnas Eskil Mogensen Göye (länsman 1471–1476), Jens Holgersen Ulfstand (troligen länsman 1476–1486) och Sten Basse Bille (länsman 1490–1506). Gladsax utgjorde ett eget län fram till år 1621, då länet uppgick i Kristianstad län och kungen mageskiftar Gladsax slott och huvuddelen av länsgodset till Jacob Beck (Wallin 1979, s. 38; Wallin & Lander 1988, s. 81).

Ett intressant inslag i borgens historia är den silverbrytning som omnämns första gången 1562 i ett brev från Fredrik II (1559–1588) till länsherren för Gladsax län. Länsherren ombeds att ordna fram ved till bergverket och bergsmännen; senare samma år skriver kungen ännu ett brev, denna gång angående »bergsskrivaren» Blasius Melde i Gladsax som blivit hotad av sina »berggsäl-

ler». Silverbruket skall ha varit i drift ända fram till 1760. Platsen där silvermalmen bröts utgörs av förkastningsbranten Impan, några hundra meter öster om byn. Var silverhyttan legat i byn är däremot okänt, men den mängd dammar som Hilfeling beskrev tyder på att det kanske fanns ett system av håll-dammar som samlade vatten för de vattenhjul som drev blästerbälgarna vid smältugnarna. Anders Ödman antar att hyttan

legat i anslutning till borgen, då två dammar legat i dess omedelbara närhet (Ödman 2002, s. 64 f.).

I samband med sin skånska resa 1749 besöker Linné Gladsax den 1 juni och noterar då att öster om kyrkan hade »Blyglans med silver...yppat sig», och där hade man brutit sig in i berget »några famnar». Det fanns även spår efter ännu äldre brytningar i berget (von Linné, C. 1982, Lilja 1996, s. 13 ff.).

Gladsax utifrån det historiska kartmaterialet

År 1699–1701 ritades en geometrisk karta över Gladsax. Kartan visar att byn hade samma utbredning och långsmala form som idag. På platsen för borgen syns en regelbunden borgplats omgiven av en kvadratisk vallgrav. Norr om borgplatsen och kyrkan är två stora dammar markerade, och strax söder om kyrkan finns ännu en damm. Strax väster om borgplatsen finns två gårdar, nr 5 och 17, och strax söder om kyrkan ligger klockarbostället, nr 3. Det ska observeras att gård nr 17 låg inom den nuvarande, utvidgade kyrkogården.

På 1790 års karta är det nuvarande ruinområdet i norr, öster och söder omgivet av en bågformig damm, medan det i väster begränsades av tre sammanbyggda hus, vilket stämmer väl överens med Hilfelings dokumentation från 1770-talet. Däremot kan man notera, vilket även museiintendent Gustaf Åberg gjorde, att 1725 års karta visar en ännu helt regelmässig borgplats med en kvadratisk areal, vilken på alla fyra sidorna är omgiven av en jämbred vallgrav (Åberg 1954).

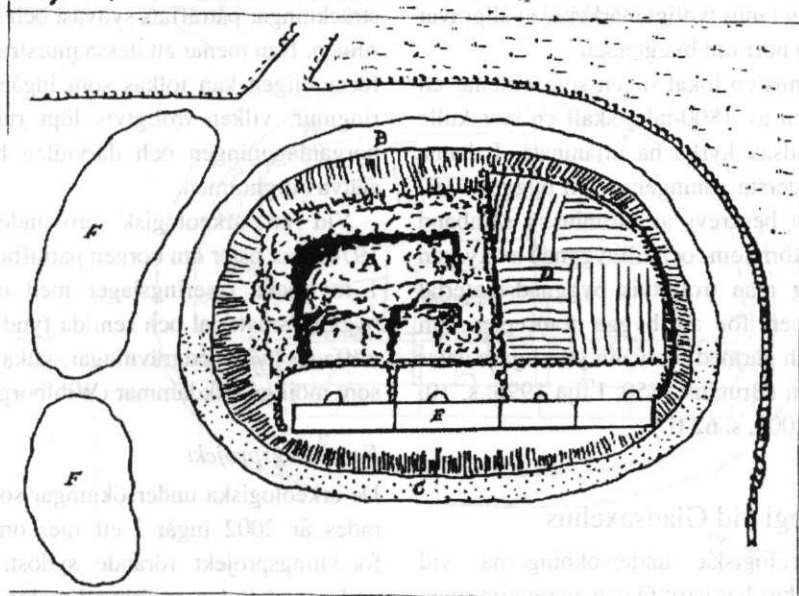
Ett antikvariskt perspektiv

Den förste som uppsökte Gladsaxehus i ett antikvariskt syfte var C. G. Hilfeling. På den danske kungens uppdrag tog han sig runt i Skåne och ritade av historiskt intressanta objekt. Hilfeling besökte Gladsax på 1770-

Figur 2. Geometrisk karta över Gladsax 1699–1701. Efter Lilja 1996.

Grundtegnung over
 Gladsax Slot, beliggende i Gladsax by, i fjerdeled Herred, uti Skanne. Saa
 meget af ruinerne har været ud de

- A. Gladsax Slots grund. mure saa meget deraf er af st.
 B. a. C. Den runde om løbende grav, hvilken paa siden B. er vand og
 paa siden C. nu gandske tør
 D. Et stykke af Slots grund, hvor nu er ager
 E. Nogle opbyggede huse, med deres Kaaletener
 F. 2de Fiske damme, hvoraf har været mange

Figur 3. Gladsaxehus. Avbildning av C. G. Hilfeling på 1700-talet. På avbildningen är norr åt vänster.

talet och dokumenterade då en vallgravsomgärdad borgholme med resterna efter ett stort stenhus och en rad av mindre, yngre hus väster om stenhuset. På hans avteckning är dessutom markerat två »Fiskedamme» om vilka han nämner att det varit många (Wallin 1979, s. 38; Ödman 2002, s. 62).

Vi vill dock i detta sammanhang föra fram en delvis annan tolkning av Hilfelings avteckning. Vi menar att det inte enbart är stenhuset som är avtecknat, utan även ringmuren runt borgområdet, d.v.s. det som är markerat A på avteckningen. Stenhuset skulle i så fall

vara den »mindre» kvadratiske markeringen i sydvästra hörnet.

Lundaprofessorn C. G. Brunius besökte Gladsax år 1844. Han utförde bl.a. en uppmätning av borgruinen och noterade att byggnaden var uppförd av gråsten med tegelomfattningar för dörrar och gluggar. Brunius konstaterade att byggnaden var cirka 10,4 x 8 m stor med en väggdjöcklek av cirka 1,1 m. Av denna återstod en våning ovan mark. Enligt Brunius ritning fanns det en välvd dörröppning mot väster och i varje gavel en fönsteröppning i form av en skytte-

glugg. Murarna verkar ha stått till ett par meters höjd. Stenhuset tolkades av Brunius som ett s. k. fast hus¹. Även vid mitten av 1800-talet fanns tydligt markerade vallgravar öster och norr om byggnaden

Det finns en lokal sägen som omtalar att vid mitten av 1800-talet skall en stor kulle nära Gladsax kyrka ha utjämnats. I denna fanns nedersta våningen av en byggnad vilken 1844 beskrevs av Brunius. I samband med en större om- och tillbyggnad av kyrkan 1857 tog man troligtvis byggnadsmaterial från ruinen för att bygga transepter och annat, och därmed försvann ytterligare delar av borgen (Brunius 1850; Lilja 1996, s. 10; Ödman 2002, s. 62 ff.).

Arkeologi vid Gladsaxehus

De arkeologiska undersökningarna vid Gladsaxehus har varit få och av relativt ringa omfattning. I samband med planerna att uppföra en ekonomibyggnad i närheten av borgen utförde museiintendent Gustaf Åberg mindre provgrävningar år 1954. I samband med undersökningen observerades även två kvadratmeterstora murpartier med tegel av medeltida format i stengårdsgården norr om borgområdet. I två schakt mellan stengårdsgården och ruinen påträffades en mörk dyktig fyllning till cirka 1,5 meters djup, vilket antyder existensen av en damm eller vallgrav.

Den intressantaste iakttagelsen gjordes cirka 10 m norr om borgen. Här påträffades, cirka 0,3 m under markytan, en väl lagd grund i skalmursteknik (schakt D). Muren var 0,9–1,0 m bred och cirka 0,5 m hög. Med ledning härav togs fyra provschakt (E, F, G och H) upp väster och öster om ovannämnda schakt. Västerut påträffades det nordvästra hörnet av ytterligare en mur och därefter ett parti av dess fortsättning mot söder. På motsvarande ställen nordost om ruinen blottades

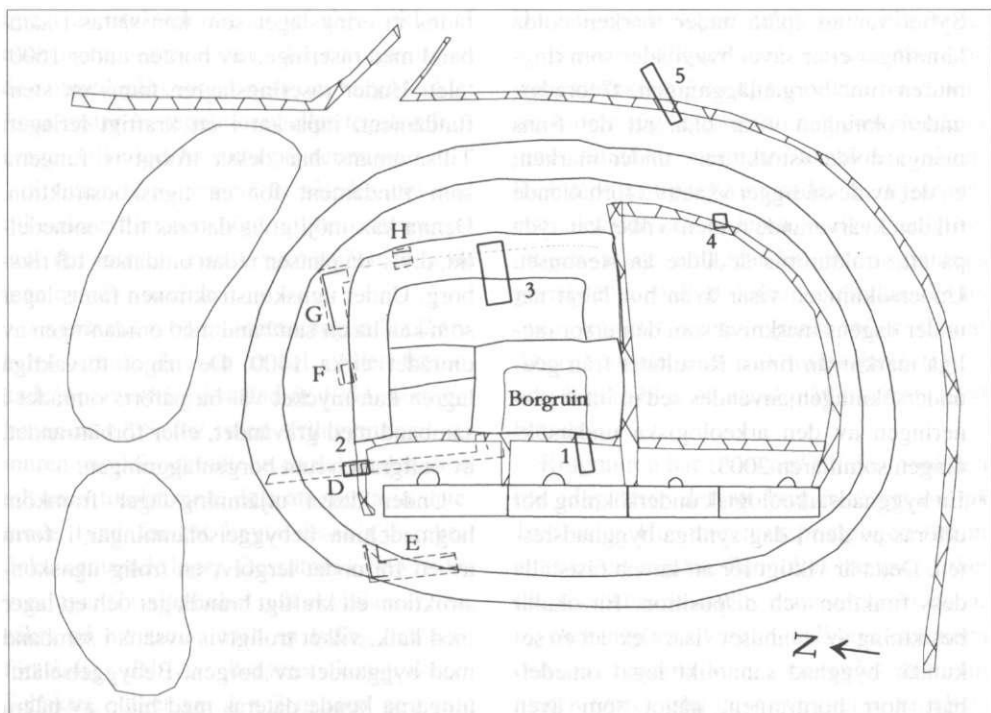
ännu ett murhorn och dess fortsättning söderut. Åberg nämner även att vid ledningsdragning några år tidigare hade två mursträckningar påträffats sydväst och söder om ruinen. Han menar att dessa mursträckningar förmodligen kan tolkas som ingående i en ringmur, vilken troligtvis löpt runt själva borganläggningen och därvidlag begränsat själva borgeholmen.

Vid en arkeologisk provundersökning 1974 strax öster om borgen påträffades cirka 1 m tjocka raseringslager med medeltida byggnadsmaterial och sentida fynd. Det påträffades även nedgrävningar, vilka tolkades som möjliga fiskdammar (Wihlborg 1985).

Forskningsprojekt

De arkeologiska undersökningar som initierades år 2002 ingår i ett mer omfattande forskningsprojekt rörande sydöstra Skåne under medeltiden. utifrån ett maktperspektiv där en studie av ett antal borgar och huvudgårdar ingår. Projektet bär namnet *Maktens landskap, en region i förändring. Sydöstra Skåne under 600 år*. Projektet är delvis inriktat på att göra en sammanställning av medeltida manifesta anläggningar såsom borgar, kyrkor, kloster och huvudgårdar i sydöstra Skåne. I projektet ingår även en landskapsarkeologisk studie, vilken kommer att koncentrera sig på maktens landskap i ett regionalt perspektiv. Avsikten är att studera maktstrukturens förändring i tid och rum i sydöstra Skåne.

Undersökningarna vid Gladsaxehus kommer att utgöra en bärande del i forskningsprojektet, då Gladsax anses utgöra ett utmärkt exempel på en plats där maktstrukturen har förändrats under medeltidens gång. I Gladsax fanns sannolikt en huvudgård under tidig medeltid. Under hög- och senmedeltid fanns på orten en till namnet känd sätesgård, vilken under senmedeltiden förvandlades till en av drottning Margarethes riksborgar.

Figur 4. De arkeologiska undersökningarna åren 2002 och 2003. Schakten från dessa år är betecknade med siffrorna 1–5. Åbergs schakt från år 1954 är streckmarkerade. Dessa schakt är betecknade med bokstäverna D–H. Samtliga schakt är inlagda på Hilfelings avbildning från 1770-talet. Skala 1: 600.

Inför undersökningarna vid Gladsaxehus utformades ett forskningsprogram vilket in- delades i ett antal åtgärds punkter och där några av punkterna redan är utförda:

- En digital uppmätning med totalstation har gjorts av hela det presumtiva borgområdet. Terrängmodellen visar ganska tydligt att området norr, öster och söder om borgruinen utgörs av försänkningar i terrängen, förmodligen rester av de på 1700-talet synliga vallgravarna. Själva borgruinen och området väster därom ligger däremot på en tydlig förhöjning. Terrängmodellen visar att borgruinen kan ha legat i det nordöstra hörnet av en större borganläggning, med förmodade raserade byggnader söder och väster om ruinen.

- Arkeologiska forskningsundersökningar har börjat utföras för att bl. a. erhålla en datering av grundläggandet av stenhuset. En möjlighet är att Gladsaxehus uppfördes i början av 1400-talet och att den äldre sättesgården legat närmare kyrkan, möjligtvis inne på den nuvarande kyrkogården. Här har enligt skifteskartorna legat en numera riven gård, vilken kanske utgjort den tidig- och högmedeltida huvudgården i byn. Arkeologiska undersökningar skall också försöka belysa om det har funnits andra byggnader i direkt anslutning till borgruinen och vilken funktion dessa i så fall har haft.
- En georadarundersökning på platsen för Gladsaxehus utfördes under våren 2003.

Syftet var att spåra under marken dolda lämningar efter såväl byggnader som ringmuren runt borganläggningen. Georadarundersökningen visar bl.a. att det finns många dolda »strukturer» under marken; en del av dessa ligger »snett» i förhållande till den kvarvarande ruinen, vilket kan tyda på att strukturerna är äldre än stenhuset. Undersökningen visar även hur långt ner under dagens marknivå som den ursprungliga marknivån finns. Resultatet från georadarundersökningen användes sedan inför planeringen av den arkeologiska undersökningen sommaren 2003.

- En byggnadsarkeologisk undersökning bör utföras av den i dag synliga byggnadsresten. Detta är viktigt för att kunna fastställa dess funktion och disposition. En okulär besiktning av stenhuset visar t.ex. att en sekundär byggnad sannolikt legat omedelbart norr borgruinen, något som även antyds på Hilfelings avteckning på 1770-talet.
- När projektet är avslutat skall resultaten från de ovan redovisade punkterna, jämte det skriftliga källmaterialet, slutligen sammanställas i en monografi över Gladsaxe-hus.

Arkeologiska undersökningar 2002 och 2003

De arkeologiska undersökningarna inom forskningsprojektet påbörjades under våren 2002. Ett 3 x 1 m stort schakt (schakt 1) placerades i anslutning till borgruinen, nedan benämnd stenhuset, cirka 2,3 m från ruinens sydvästra hörn. Avsikten var dels att få svar på hur mycket som återstod av stenhusets dagermurar under den nuvarande marknivån, dels att försöka datera uppförandet av stenhuset. Då schaktet var av ringa omfång är det självfallet svårt att tolka och datera de arkeologiska lämningarna.

Strax under ett tjockt utjämningslager

fanns raseringslager som kan sättas i samband med raseringen av borgen under 1600-talet. Under raseringslagren fanns ett stenfundament, inpackat i ett kraftigt lerlager. Tillsammans har dessa troligtvis fungerat som fundament för en ugnskonstruktion. Denna kan möjligtvis dateras till senmedeltid, d.v.s. då platsen redan omdanats till riksborg. Under ugnskonstruktionen fanns lager som kan ha ett samband med omdaning av området cirka 1400. De något torvaktiga lagren kan mycket väl ha påförts området i samband med grävandet, eller förbättrandet, av vallgraven runt borganläggningen.

Under dessa utjämningslager framkom högmedeltida bebyggelseämningar i form av ett förmodat lergolv, en trolig ugnskonstruktion, ett kraftigt brandlager och ett lager med kalk, vilket troligtvis avsatts i samband med byggandet av borgen. Bebyggelseämningarna kunde dateras med hjälp av några skärvor äldre rödgods från kannor vilka är typiska för högmedeltiden. Underst i lagersekvensen framkom slutligen den översta grundstenen till stenhuset. Mycket tyder således på att stenhuset har uppförts redan innan sätesgården omvandlades till länsborg under senmedeltiden.

Det kunde således konstateras att cirka 1,3 m av stenhusets västra dagermur är bevarad under den nuvarande marknivån. En dokumentation av stenhusets västra yttermurverk utfördes när hela dagermuren hade blottats i schaktet. Murverket dokumenterades endast i 1 meters bredd. Av denna framgick det att det idag återstår cirka 2 m av stenhusets dagermur. Av denna är cirka 1,3 m dold under marken, medan endast cirka 0,7 m av stenhuset är synligt ovan mark. Det dokumenterade murverket består av otuktad lokal kvartsitisk sandsten, s.k. Hallasten, och är murat med kalkbruk. Det fanns två skift bevarade, där stenarna verkar att ha varit av varierande storlekar. Om hela stenhuset varit

byggt av otuktade stenar är något oklart. I raseringsmassorna samt i delar av gårdsgården utmed gångvägen norr om borgområdet finns rester av tegelmurar eller tegelomfattningar vilka kan ha suttit på stenhuset.

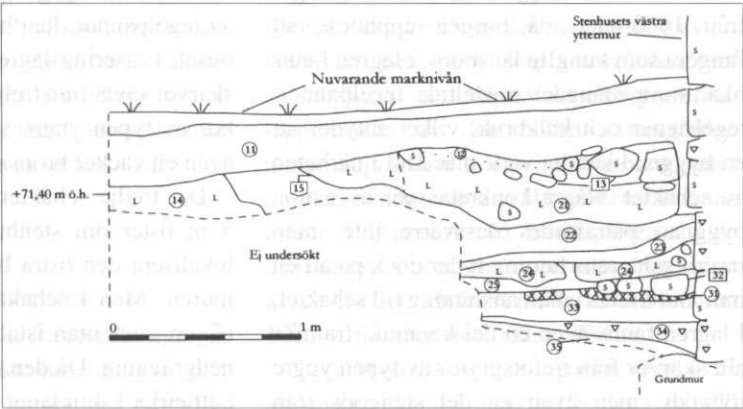
Stenhusets dagermur är således bevarad till cirka två meters höjd, vilket kontrasterar mot det intryck man får av ruinen idag då man besöker platsen.

I samband med undersökningen 2002 frilades (schakt 2) även en del av den förmodade ringmuren, påträffad år 1954, norr om borgen. Syftet med friläggningen av muren var dels att mäta in en del av den digitalt med totalstation, dels att samla in daterande fynd för att knyta dessa till säkert dokumenterade lager. Dessutom ville vi inför visningar för allmänhet och skolklasser vara säkra på att kunna visa en tydlig och lättförståelig del av borgens konstruktion. Schaktet, vilket var 1 x 2 m stort och som mest 1,3 m djupt, placerades cirka 10 m norr om stenhusets nordvästra hörn. I schaktets mitt påträffades den öst-västligt löpande »ringmuren», vilken var cirka 0,9 m bred och uppmurad i skalmursteknik av Hallasten och kalkbruk. Norr om muren fanns stora mängder raseringsmassor med bl.a. tegelstenar, kalkbruk och takpannor. Knappt en meter ned i dessa lager sprang grundvattnet fram.

De vattensjuka lagren utgör sannolikt en del av borgens vallgrav, som således måste ha legat i direkt anslutning till ringmuren. Söder om muren såg lagerbilden helt annorlunda ut med humösa, närmast torvaktiga lager. Redan omkring 0,85 m under markytan påträffades den orörda leran, i vilken nedgrävningen inför anläggandet av ringmurens grundstenar tydligt kunde urskiljas. Tvärs över schaktet syntes spåren efter Gustaf Åbergs smala undersökningsschakt (D), i vars botten bl.a. en ratad plåthink från 1954 hittades.

Ringmuren har rivits ned till den höjd den har idag efter det att borgen övergavs på 1620-talet. Hur muren ursprungligen sett ut är svårt att avgöra. Sannolikt har murverket till största del bestått av natursten, men det är mycket möjligt att teglet, kalkbruksstyckena och takpannorna som påträffades norr om muren härrör från dess övre delar. En alternativ tolkning är att byggnadsmaterialet kommer från en byggnad inne på borggården. Utifrån fyndmaterialet i ringmurschaktet är det svårt att uttala sig om ringmurens ålder. Keramiken som påträffades var sen- och eftermedeltida. Till största del var de lager som grävdes ut runt muren yngre än själva muren och härrörde snarare från borgens brukningstid. Men i lagret runt

Figur 5. Sektionsritning av schakt 1 vid det västra partiet av stenhuset. Siffrorna betecknar de olika lagren, eller kontexterna, i schaktet. Nederst i lagersekvensen syns de högmedeltida lämningarna. Skala 1:40.

grundstenarna framkom en skärva yngre rödgods, vilket pekar mot en senmedeltida datering av anläggandet av ringmuren. Tegelstenarna i såväl rasmassorna som i muressterna i gårdsgården har medeltida mått och är murade i munkförband, vilket var vanligt under hela medeltiden. Ringmurens skal-mursteknik är också typiskt medeltida. Det är således tänkbart att den eventuella ringmuren uppfördes i samband med borgens omdanande till riksborg omkring 1400.

De arkeologiska forskningsundersökningarna vid Gladsaxehus fortsatte under augusti 2003. Då grävdes tre provschakt, där samtliga var planerade att vara 5 x 2 m stora. Yttre omständigheter medförde dock att schakten minskades, och istället skall de grävas klart ett annat år. De tre provschakten placerades öster (schakt 3), söder (schakt 4) och sydost (schakt 5) om stenhuset. Schakten öster och sydost om stenhuset var cirka 5 x 1 m stora, medan schaktet i söder endast blev 1 x 1 m stort.

Som det framgår av figur 4 är schaktet sydost om stenhuset (schakt 5) placerat strax öster om vallgraven. Anledningen till att schaktet placerades här var att en genomförd georadarundersökning visade att det fanns okända strukturer, eventuellt murar, under marken. Dessa strukturer ingår kanske i en äldre fas i borgens historia. Merparten av materialet i schaktet utgjordes av raseringslager från 1600-talet, då borgen upphörde att fungera som kunglig länsborg. I lagren fanns bl.a. stora mängder medeltida tegelpannor, tegelstenar och kalkbruk, vilket antyder att en byggnad kan ha varit placerad i närheten av schaktet. Några konkreta spår av någon byggnad påträffades dessvärre inte, men raseringslagrens lutning tyder dock på att en mur kan finnas i nära anslutning till schaktet. I lagren fanns även en del keramik, framför allt skärvor från trefotsgrytor av typen yngre rödgods, men även en del stengods från

15–1600-talen. Det mest spektakulära fyndet var en björnklo, vilken kanske kan ha suttit på en björnfäll.

I den västra delen av schakt 5, under raseringslagren och cirka 1,5 m under den nuvarande marknivån, framkom torvig lera och alldeles svart torv. I lagret fanns välbevarade träpinnar och tillhuggna träbitar. Den svarta torven antyder att området en gång utgjordes av en mindre våtmark, vilken man utnyttjade i samband med anläggandet av vallgraven runt borgholmen.

Det minsta schaktet (schakt 4) placerades cirka 10 m sydost om borgruinen. På Hilfelings avbildning från 1770-talet framgår att schaktet är placerat på »et stykke af Slottets grund, hvor nu er ager». Vår förhoppning var att lokalisera ringmurens sydöstra hörn, vilket enligt våra hypoteser kunde finnas här. Därigenom kunde vi kanske få en uppfattning om storleken på borganläggningen och möjligtvis datera uppförandet av ringmuren. Dessutom kan andra byggnader, och kanske även hörn- eller flankeringstorn, ha varit uppförda i anslutning till ringmuren. Vad som framkom i schaktet var ett kraftigt raserings- och brandlager med stora mängder lerklining/bränd lera och tegelpannor. På lerklining, vilken varit utsatt för kraftig eldpåverkan, fanns tydliga intryck av stolpar och pinnar. Byggnadsmaterialet antyder att en korsvirkesbyggnad, sannolikt med ett tak av tegelpannor, kan ha legat söder om stenhuset. I raseringslagren fanns även keramik, skärvor såväl från trefotsgrytor som från krukor av typen yngre svartgods. Det hittades även en vacker bronsnål.

Det tredje schaktet (schakt 3) placerades 5 m öster om stenhuset. Avsikten var att lokalisera den östra begränsningen på ringmuren. Men i schaktet fanns inga spår av någon mur, utan istället framkom en större nedgrävning. Då den endast kunde iakttagas i ett cirka 1,4 m långt och 0,4 m brett avsnitt

Figur 6. Arkeologikurserna lockade många historieintresserade att på ett konkret sätt söka sina rötter.

går det inte att med säkerhet fastställa dess funktion. Det konstaterades dock, med hjälp av provborrning, att nedgrävningen var minst 1,4 m djup. I fyllningen har hittills inga daterande föremål framkommit. Sannolikt är det en brunn, men om den är medeltida eller yngre är i nuläget osäkert. Det enda vi har att bygga en datering på är stratigrafin i schaktet. Nedgrävningen är gjord genom en äldre markhorisont och en härd, vilken kommer att ^{14}C -dateras. I den västra delen av schaktet, närmast stenhuset, fanns två större stenar vilka möjligtvis utgör grund eller syllstenar för en byggnad. Hur de skall tolkas är i nuläget osäkert.

Sammanfattning av de arkeologiska undersökningarna

För att knyta an till våra frågeställningar så antyder de arkeologiska lämningarna och fyndmaterialet att stenhuset har uppförts

senast vid 1300-talets början. Detta innebär att den äldre sätesgården eller borganläggningen, d.v.s. den gård som Ide Pedersdatter Falk testamenterade till drottning Margarete år 1398, sannolikt legat på samma plats som den strax efter år 1400 etablerade riksborgen. Men däremot finns det en del som pekar mot att den förmodade ringmuren skulle ha uppförts i samband med etablerandet av riksborgen. Kanske fanns det inget behov av en kraftigare befästning runt sätesgården mer än möjligtvis en vallgrav runt borgholmen. Uppförandet av den befästa sätesgården under högmedeltid, ute i ett ganska sankt område, stämmer även väl med den allmänna bilden i Danmark, då huvudparten av de danska privatborgarna uppfördes från slutet av 1200-talet och fram till år 1396 (Reisnert 1989, s. 66, Ödman 2002, s. 19 f.).

De arkeologiska lämningarna visar även att hus och eventuellt verkstäder legat i direkt

anslutning till stenhuset. Vilken funktion dessa haft är dock osäkert, men från ett kulturlager strax ovan husets byggnadslager framkom bl. a. en slagglump och eventuellt ett fragment av ett bälgmunstycke av järn och kalk. Detta antyder att någon form av järnhantering skett i omedelbar närhet av stenhuset.

Fyndmaterial i form av bl.a. tegelstenar, takpannor, två blyspröjsfragment och fönsterglas i ett kraftigt raseringslager strax norr om ringmuren, visar att det möjligtvis även kan ha legat byggnader i anslutning till muren.

Det byggnadsmaterial som framkom cirka 10 m söder om stenhuset antyder att en korsvirkesbyggnad, sannolikt med ett tak av tegelpannor, kan ha legat på denna plats. I schaktet framkom dock inga spår av själva huset, men här skall undersökningarna fortsätta.

Öster om stenhuset, inne på borggården, lokaliserades sannolikt själva borgbrunnen. Denna är i nuläget inte daterad, men även här skall de arkeologiska undersökningarna fortsätta. På platsen kunde även en äldre härd dokumenteras, vilken möjligtvis är förhistorisk.

Liknande borgbyggnader

Det historiska källmaterialet, liksom de arkeologiska undersökningarna, tycks visa att länsborgen Gladsaxehus varit en regelbunden borganläggning med ett rektangulärt stenhus, omgiven av vallgravar och sannolikt en ringmur. Borganläggningen får anses ha vissa likheter med t.ex. riksborgen Lindholmen utanför Svedala, där ett kraftigt kärntorn omges av en ovanligt bred ringmur (cirka 3,5 m), vilket skall jämföras med ringmuren runt Gladsaxehus (cirka 1 m bred). På Lindholmen låg den tegelbyggda salsbyggnaden söder om kärntornet och utmed den södra ringmuren. (Gardelin 1995, s. 157 f., Wallin 1995, s. 169). En del tyder på att så

även varit fallet vid Gladsaxehus, även om salsbyggnaden här istället kan ha varit en korsvirkesbyggnad.

Gladsaxehus har även vissa likheter med Falsterbohus, där kärntornet omges av en ringmur. Falsterbohus har dock haft dubbla vallgravar, vilket troligtvis inte är fallet med Gladsaxehus (Winstrand 1995, s. 97 ff.). Även likheter med borgen Tårnborg på Själlands västkust föreligger. Även denna har en kvadratisk grundplan med kärntorn och ringmur. Ringmuren är här cirka 1,6 m bred. Där emot finns det inte någon vallgrav runt borgholmen. Tårnborg nämns redan 1169 i de skriftliga källorna (Staecker 1995, s. 134 f.). De senare årens arkeologiska undersökningar på det närbelägna Glimmingehus antyder att även denna borg har haft en ringmur, åtminstone under 1400-talet. Runt borgholmen löper även en bred vallgrav (Jönsson 1995).

Projektets fortsättning

De arkeologiska undersökningarna kommer att fortsätta, och tanken är att avsluta de schakt vi påbörjade år 2003. Förhoppningsvis kan vi efter undersökningarna besvara några av följande frågeställningar: Vad är det för strukturer som georadarundersökningen egentligen visar? Hur skall dessa strukturer tolkas? Varför fanns det ingen fortsättning på den förmodade ringmuren öster om stenhuset? Var det verkligen ringmuren som påträffades 1954 eller var det lämningar efter byggnader? Hur avgränsas borgområdet i söder, finns det en ringmur här och en salsbyggnad?

Förmedlingsverksamheten

Gladsaxehusprojektet är som nämnts ett samarbetsprojekt mellan Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Österlens Museum, Studieförbundet Vuxenskolan och Kyrkliga samfälligheten i Simrishamns pastorat. En viktig del i projektet är att förmedla kulturhistorisk kunskap till såväl en intresserad allmänhet som

till skolbarnen på Österlen. Detta sker bl.a. genom en speciell Gladsaxdag under sommaren där de arkeologiska undersökningarna vid Gladsaxehus står i fokus för att därigenom öka allmänhetens intresse för sin hembygd. I utbildningssyfte har även ett stort antal skolklasser haft möjlighet att besöka undersökningarna och att få veta mer om Gladsaxehus historiska bakgrund. Som ett ytterligare led i förmedlingsverksamheten har vi även haft arkeologikurser för såväl kunskapstörstande turister som lokalbefolkningen (se fig. 6). Kurserna var mycket uppskattade, och vår förhoppning är att, tillsammans med Studieförbundet Vuxenskolan, arrangera nya arkeologikurser framöver.

I samband med den rikstäckande Arkeologidagen den 17 augusti 2003 anordnades, i samarbete med Österlens museum, även visningar av de arkeologiska undersökningarna vid Gladsaxehus. Även dessa rönt ett stort intresse.

Det positiva bemötande som förmedlingsverksamheten vid Gladsaxehus har fått visar att det finns ett stort, uppdämt behov såväl bland lokalbefolkningen som turisterna på Österlen att få veta mer om sin historia. Detta är viktigt att tänka på för både arkeologer och historiker och ger oss ett stort ansvar som förmedlare och förvaltare av vår historia. Vi tänker därför fortsätta med den oerhört viktiga och stimulerande förmedlingsverksamheten.

Not

¹ Ett fast hus är i allmänhet en rektangulär byggnad som innehåller de flesta av borgens funktioner, exempelvis bostad, representationslokaler, kök, administrativa funktioner och i vissa fall försvarsanordningar (Reisnert 1989, s. 68).

Litteraturförteckning

- Brunius, C. G. 1850. *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.
- Burenhult, G. 1981. *Stenåldersbilder. Hällristningar och stenåldersekonomi*. Stockholm.
- Gardelin, G. 1995. Byggandet av borgen. Mogren, M. & Wienberg, J. (red.) *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm.
- Jönsson, L. 1995. *Glimmingehusprojektet. Arkeologiska undersökningar 1993–94. Glimminge 39: 44, 39: 6. Vallby sn, Skåne. Fornlämning 5. Rapport nr 2*. Lunds Universitet, Historiska Museet. Lund.
- 1997. Gladsaxehus – en medeltida länsborg. *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsvetige nr 2* 1997. Lund.
- 2002. Gladsaxehus – en medeltida länsborg. *Österlent Föreningen för Fornminnes- och Hembygds-vård i Sydöstra Skåne Medlemsblad* 2002: 2. Simrishamn.
- Jönsson, L. & Wallebom, U. 2003. *Projekt Gladsaxehus*. Gladsax 13: 32 (Gladsaxehus), RAÄ 12, Gladsax sn, Skåne. Rapport över arkeologisk undersökning 2002. Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet. Lund.
- Lilja, H. 1993. *Murverksdokumentation Gladsax kyrka Skåne*. Länsmuseet i Kristianstad. Rapport 1993:11. Kristianstad.
- 1996. *Byggnader och miljöer på Österlen. Gladsax*. Utgiven av stadsarkitektkontoret, Simrishamns Kommun, i samarbete med Länsmuseet i Kristianstad. Ystad.
- Pamp, B. 1983. *Ortnamn i Skåne*. Stockholm.
- Reisnert, A. 1989. Borgar och huvudgårdar i Danmark och Skåne. Utveckling och forskningshistorik. Andersson, H. & Anglert, M. (red.). *By, huvudgård och kyrka. Studier i ystadsområdets medeltid*. Stockholm.
- Staecker, J. 1995. Murens fall. Mogren, M. & Wienberg, J. (red.) *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm.
- Wallin, C. 1954. *Ide Pedersdatter Falk till Gladsax. Ett bidrag till den nordiska senmedeltidens kultur- och personhistoria*. Lund.
- 1955–1962. *Tommarps Urkundsbok 1085–1600 Klostret – Hospitalet – Staden – Socknen 1 1085–1300*. Lund.
- 1979. *Jens Holgersen Ulfstand och Glimmingehus*. Tomelilla.
- Wallin, C. & Lander, G. 1988. Gladsax län och Albo härad. *Skepparpsåns Museiförening Bygdehistorik Nr 2* 1988. Kivik.
- Wallin, P. 1995. Rekonstruktionen. Mogren, M. & Wienberg, J. (red.). *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm.
- Wihlborg, A. 1985. *Rapport. Provundersökning och antikvarisk kontroll. Fornl. nr 12. Gladsax sn, Sk. Riksantikvarieämbetet. Byrån för arkeologiska undersökningar UV-Syd*. Lund.
- Winstrand, M. 1995. De skånska riksborgarna. Mogren, M. & Wienberg, J. (red.). *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Stockholm.
- Åberg, G. 1954. *Rapport till Skånes Hembygdsförbund angående övervakning av en preliminär undersökning av området vid Gladsaxehus borgruin under sept.–okt. mån. 1954*.
- Ödman, A. 2002. *Borgar i Skåne*. Historiska Media. Lund.

Vittskövle – medeltida privatborg i Helgeådalens

Av Sten Skansjö

Docent, ordförande i De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening

Helgeådalens äldre medeltid ger sig ännu i dagens landskapsbild till känna med en ovanlig koncentration av praktfulla romanska kyrkor med breda västtorn, av en typ som man brukar förknippa med tidiga världsliga huvudgårdar. Kända lämningar av huvudgårdar/privatborgar från kyrkobyggandets tid/högmedeltid är däremot mycket ovanliga. I ett samarbete mellan forskningsprojektet »Helgeådalens natur- och kulturlandskap i ett långtidsperspektiv» vid Högskolan Kristianstad och Regionmuseet i Kristianstad pågår en undersökning av en medeltida huvudgård, som är belägen i en kyrkby och som har kontinuitet bakåt till högmedeltiden.

Bilden visar myntfynd (penning) från tidigt 1300-tal. (Foto: LUHM.)

För många är slottet i Vittskövle, beläget cirka 700 m från kyrkan i Vittskövle by i nordöstra Skåne, välbekant som ett av landskapets bäst bevarade och mest anslående privata renässansslott. En bevarad inskriftstavla över borgporten meddelar att denna slottsbyggnad uppfördes 1553 genom godsets dåvarande ägare Jens Brahes försorg. Enligt en ganska vanlig uppfattning har slottet sin äldsta föregångare i en medeltida borg, Egeside, som skall ha legat inom socknen, cirka 4 km nordöst om kyrkbyn Vittskövle; en riddare, tillika riksråd vid namn Peder Egeside omtalas i dokumenten 1295–1319. Men redan strax efter mitten av 1200-talet fanns det ett centrum för världsligt frälse, en huvudgård i kyrkbyn Vittskövle. Den medeltida huvudgården i Vittskövle by pekas därmed i bevarade dokument ut som äldre än det dunkla Egeside, och genom större delen av medeltiden är huvudgården i Vittskövle by klart belagd. Vad vet vi då om denna huvudgårds närmare ålder och karaktär? Finns det några fysiska lämningar av den? Vi kan ta utgångspunkten i ett ännu synligt monument från det medeltida Vittskövle: kyrkan.

Vittskövle kyrka

Inrättandet av breda romanska västtorn framstår som en tydlig markör av en världslig elits tidiga särställning i förhållande till socknenigheten i lokalsamhället. Vare sig det handlar om kungamaktens eller herremannaklassens (den senare adelns) representanter indikerar dessa västtorn ett världsligt härskarskikt med stora resurser. Samtidigt som en kyrkas patronus socialt och kulturellt har kunnat markera sin ställning genom en tornbyggnad var uppförandet av denna byggnad en offerhandling. Den kristna symboliken har tolkats som att man genom tornbyggnaden skapade en representation på jorden av det himmelska Jerusalem och en metafor för den rättfärdiges belöning efter döden.¹

I Helgeådalens och dess nära anslutande områden finns en påtaglig koncentration av kyrkor som ännu har eller tidigare har haft romanska västtorn. Enbart i Gärds härad är följande kyrkor med romanska torn kända: Norra Åsum, Vä, Träne, Köpinge, Västra Vram, Östra Vram, Lyngsjö, Everöd, Östra Sönnarslöv, möjligen även Skepparslöv.²

Frågan är om också kyrkan i Vittskövle hör till denna grupp.

Dagens sockenkyrka i Vittskövle har i mycket kvar sin medeltida gestaltning, trots betydande förändringar i tidigmodern tid. Den beskrivs i en rapport över en murverksdokumentation av Helén Lilja som en i sina grunddrag romansk stenkyrka med långhus, kor och absid, uppförd av tuktad fältsten omkring 1200. Enligt Lilja är murarna i de västra delarna av det nuvarande långhuset kraftigare än i övriga delar av långhuset. I själva verket utgör dessa murar rester av ett romanskt, brett västtorn som har fogats till långhuset. Det revs delvis under andra hälften av 1500-talet och ersattes då av det ännu stående tornet.³

En närmare datering av det delvis raserade tornet i Vittskövle är osäker,⁴ men vi kan likväl tolka den romanska tornbyggnaden som ett intressant tecken på tidigt stormannainflytande. Detta torn bör ha existerat redan före 1260-talet, som är tiden för de första kända nedslagen i det skriftliga källmaterialet rörande en huvudgård i Vittskövle.

Vittskövle som medeltida adelsgoods

Gregers Vittskövle, släkterna Krognos och Brahe

Vittskövles äldsta historia är långt ifrån okänd i litteraturen,⁵ och det står klart att de äldsta dokumentariska uppgifterna om Vittskövle som frälsegods återfinns i ett par medeltidsdiplom från tiden strax efter mitten av 1200-talet. Man kan nämligen, i likhet med Erik Ulsig, utgå från att den äldste kände ägaren till det medeltida Vittskövle var en viss Gregers Vittskövle som nämns 1264–1272. I brevet 1272 omtalas denne som »Gregorius Withskutlae».⁶ Här är det alltså tillnamnet *Vittskövle* som pekar ut Gregers som ägare till Vittskövle, inte det faktum att han uttryckligen har skrivit sig till en huvudgård i

byn. Det finns dock andra nära samtida exempel på ett likartat tillnamnsskick.⁷

Ägarlängden har en lucka från Gregers Vittskövle fram till mitten av 1300-talet, men då skriver sig en väpnare, som också här namnet *Gregers*, till Vittskövle: »Gregorius Perssøn aff Withskyflæ i Skane» (1355). Han kan hänföras till släkten Krognos och var även besutten på Själland.⁸ Något senare ägde sonen Holger Gregersen (Krognos) Vittskövle. Han uppträder i flera dokument från 1376–1379 på ett sätt som visar på en hög politisk position i kungens närhet, som riddare, möjligen även riksråd.⁹

I början av 1400-talet kommer släkten Brahe in i bilden som ägare till Vittskövle. Den är känd från 1300-talet och utvecklades till en av Skånes ledande och mest godsrika adelssläkter under senmedeltiden.¹⁰ Förvärvet av Vittskövle blev emellertid en långdragen och komplicerad process för Braharna, något som här inte skall följas i detalj.¹¹ Via arvet efter Margarete Holgersdatter (Krognos) kom hälften av Vittskövle 1401 genom pantsättning till Axel Pedersen Brahe, som var gift med innehavaren av den andra arvs-lotten, Holger Holgersdatter (Krognos).¹² I början av 1400-talet är alltså Vittskövlegodset återsamlat under en ägare. Axel Brahe var ännu i livet 1425, hans hustru ännu 1452.¹³

Makarna hade fem barn, en son och fyra döttrar. Sonen var väpnaren Peder Axelsen Brahe som efter faderns död övertog broderslotten, dvs. en tredjedel av Vittskövlegodset, och skrev sig till huvudgården i Vittskövle. De fyra döttrarna tilldelades var sin sjättedel.¹⁴ Därmed hade ett väl samlat gods splittats i generationen efter herr Axel och fru Holger.

Vid 1500-talets början hade en ny betydande jordägare kommit in i Vittskövle by, nämligen ärkebiskopssätet i Lund. Vid den tiden pågick också en kamp mellan släkten Brahe och ärkesätet om den stora kyrkbyn,

som då räknade ett fyrtiotal gårdar (se nedan).¹⁵ På vägar som är okända för eftervärlden hade ärkesätet förvärvat flera gårdar i byn och där inrättat ett »Vittskövle län». Enligt ärkesätets jordebok från cirka 1515, den s.k. *Palteboken*, bestod länet av en förvaltningsgård, den s.k. skudgård, jämte 31 landbogårdar och 4 fästor (dvs. mindre gårdsenheter) i byn.¹⁶ Denna skudgård var indelad i fyra lika stora parter, vilka enligt Salomon Kraft går tillbaka på de fyra systerlotterna från skiftet efter Axel Pedersen Brahe strax efter 1425.¹⁷

Som ärkesätets motpart i kampen om Vittskövlegodset framträdde kring 1520 väpnaren Niels Nielsen Brahe, som annars framför allt är känd för att han i den dramatiska inrikespolitiska kampen om kungamakten år 1525 valde att stödja Kristian II och upproret mot Fredrik I. Han dömdes att mista liv och gods för högförräderi och avrättades 1529. Han skrev sig 1509 till Vittskövle, men tycks från 1511 mestadels ha varit bosatt på Vanås.¹⁸

Niels Brahe framträdde emellertid i juli 1520 i egenskap av ägare till Vittskövle huvudgård och delägare i Vittskövle by. Han ingick då en förlikning med ärkesätet och den utvalde ärkebiskopen (electus) Jørgen Skodborg om hur ägorna i Vittskövle by skulle fördelas mellan parterna. Det bevarade dokumentet från denna förrättning är rikt på topografiska detaljer från Vittskövle by med dess utmarksområden. Bl.a. bestämdes att utomstående bönder vid goda ollonår kunde få släppa ollonsvin på Vittskövles skogar mot ollongäld, och denna skulle delas på så sätt att electus skulle få »two parthe fore skwdgaardhen» och Niels Brahe och hans arvingar »then tredie parth fore syn Hoffwetgaard». ¹⁹ Uppgiften om ollongäldens fördelning ger oss tillsammans med samtida jordeboksuppgifter en god uppfattning om egendomsfördelningen inom Vittskövle 1520:

till ärkesätets godskomplex har hört två tredjedelar av byn under skudgård, medan en tredjedel tillhörde det frälseägda godskomplexet under huvudgård. Till de gårdar som 1525 konfiskerades efter domen mot Niels Brahe (och 1526 överfördes till kusinen Axel Axelsen Brahe) hörde i Vittskövle by följande gods: huvudgård, 9 landbogårdar (varav 2 var öde), 6 fästor och 1 mölla.²⁰

Bombardemanget från borgens barfred

Av föregående avsnitt har framgått att centrum i det adliga godsinnehavet i Vittskövle by har varit en huvudgård, i samtiden benämnd »Hoffwetgaard» (se ovan), »curia principalis» (se nedan) e.dyl. Denna huvudgård kan som odlingsenhet ursprungligen ha varit av betydande omfattning i jämförelse med landbogårdarna i byn, om man antar att ärkesätets skudgård med dess fyra parter har motsvarat 2/3 av en tidigare storgård.²¹

Det finns uppgifter som tyder på att denna storgård även har varit befast, dvs. att den haft karaktär av privatborg. En borg med försvarskapacitet måste nämligen vara en förutläggning för den episod från början av år 1452 som omtalas i ett nära samtida avsnitt av den lundensiska ärkebiskopskrönikan, *Chronica Archiepiscoporum Lyndensivm*. Efter den svenske kungen Karl Knutssons anfall mot Skåne detta år gick härens återtåg mot Sverige genom Gärds och Villands härader, som utsattes för skövling. Men, skriver krönikören, där kung Karl mötte motstånd flydde han snabbt, såsom vid huvudgårdens Vittskövle (»vt apud curiam principalem Weet-sköflæ»). En adlig dam (»vna nobilis domina») skrämdes här kung Karl och hans här på flykt med ett enda skott från en bombard, dvs. en medeltida kanon som sköt stora stenkulor, (»vnico iaculo vnus bombarde») och försvarade sålunda sin gård manligen (»et sic curiam suam viriliter defendit»). I marginalen till handskriften har antecknats att adels-

damen i fråga var en »Fru Holmegard», dvs. den ovan omtalade Holger Holgersdatter (Krogno), änka efter Axel Brahe.²²

Krönikans tendens är tydligt fientlig mot Karl Knutsson, som anges fly för minsta motstånd och som t.o.m. drevs på flykt av en handlingskraftig kvinna på en huvudgård, men ett diplombelägg bekräftar att gården i Vittskövle verkligen har haft karaktär av försvarsborg. Det omtalas nämligen en s.k. barfred, dvs. ett försvarstorn, kärntorn, i Vittskövle under 1400-talet: enligt ett avtal från 1487 avstod en av godsets arvtagare en sjättedel i »Widskiøffles huitte gørd» och likaså »een siette deell i barefredet oc i alle husen».²³

En kort sammanfattning av ovanstående ger vid handen att vi redan cirka 1200 genom kyrkobyggnaden har indikationer på att Vittskövle var en aristokratiskt dominerad miljö, vilket kan skriftligt beläggas från mitten av 1200-talet och efter en lucka i beläggserien från 1300-talets mitt. Då kan vi genom bevarade dokument konstatera att det i byn har funnits en huvudgård, som i varje fall under 1400-talet har haft karaktär av privatborg och som ursprungligen bör ha varit en storgård för sin tid. Den har varit centrum för ett adelsgods, vars ägare såsom riddare och riksråd har ingått i sin tids högadel och som har tillhört framträdande släkter som Krogno och Brahe. Det frälseägda godsbeståndet har till skillnad från kyrkans ständigt riskerat att skingras i samband med arvs skiftet, och ärkesätet har lyckats förvärva större delen av Vittskövlegodset under senare delen av medeltiden. Trots detta har den adliga huvudgården hela tiden ägt bestånd i Vittskövle kyrkby, även om den ett stycke in på 1500-talet tycks ha reducerats till en tredjedel av sitt omfång i fråga om åker, äng och tillgång till skog och annan utmark. Vad vet vi då om läget för denna huvudgård/privatborg under medeltiden?

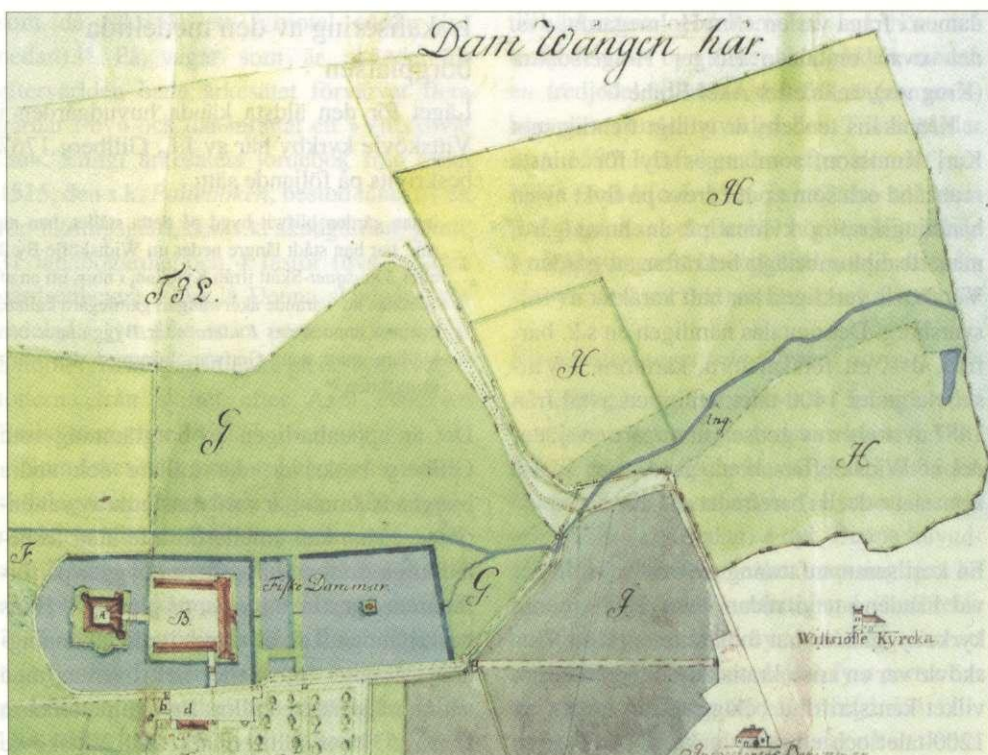
Lokalisering av den medeltida borgplatsen

Läget för den äldsta kända huvudgården i Vittskövle kyrkby har av J.L. Gillberg 1767 beskrivits på följande sätt:

innan gården blifwit bygd på detta stället, han nu står, har han stådt längre neder uti Widtsköfle By 2 eller 3 *musquet*-Skätt ifrån Kyrkan, i norr, uti en af Gårdens nu warande åkerwångar, gamlegård kallad, hwarest ännu synes *Rudera* efter Byggningar och kiällare samt watn-Grafwar, hwarmed den warit kringfluten.²⁴

Det är uppenbarligen en borglämning som Gillberg beskriver, där källare och andra byggnadslämningar varit omslutna av vattengravar. Man kan emellertid inte utan förbehåll utgå ifrån att uppgifterna bygger på författarens egna iakttagelser på platsen.²⁵ Hans beskrivning av de till synes tydliga lämningarna stämmer inte heller helt överens med andra, något äldre källor. En lantmäterikarta från 1753 över odlingsmarken till Vittskövle säteri visar att en av säteriets vångar norr om kyrkan benämns »Gamlegårdsvång».²⁶ Den södra gränsen för denna vång går enligt kartan cirka 150 m norr om kyrkan, och genom Gamlegårdsvången flyter en bäck som på båda sidor omges av ängsmark. I anslutning till denna ängsmark återfinns i östra delen av Gamlegårdsvången en långsmal, triangulär yta med öppet vatten, orienterad i nord-sydlig riktning, som kan vara en rest av en eroderad vallgrav. Det finns dock inga tydliga markeringar på kartan av de vattengravar eller byggnadslämningar som Gillberg beskriver.

En med kartan nära samtida beskrivning av gårdens läge är gjord av en person med ovedersäglig lokalkännedom, nämligen Christian Barnekow, som ägde Vittskövle gods mellan 1753 och 1763. En handskrift i Widtsköfle godsarkiv innehåller »Historiska Anmärkningar» till äminnelse av alla dem som ägt Vittskövle gård från 1200-talet till år

På detta utsnitt av en lantmäterikarta över Vittskövle säteris odlingsjor­dar 1753 ser vi renässansslottet med ladu­gårdsholmen och fiskedammar samt en del av säteriets åkervångar. En av dessa är »Gamblegårds Wång» (littera »H»). Genom denna vång flyter en bäck, och i öster ser vi en mindre, långsmal vattenyta, som har visat sig vara rester av en vallgrav till en medeltidsborg; i området söder om bäcken har byggnadslämningar från borgen påträffats. Söder om Gamlegårdsvången är Vittskövle kyrka markerad på kartan.

1755, »författade af C.B.». Han ger följande beskrivning av renässansslottets föregångare:

Sielfwa Herregården har före stått norr om Byen och närmare wid den samma än nu uthi ett gjärde (wång), som nu kallas Gamle Gård. Byggningen der har varit grundmurad, dock synes det allena hafwa varit en Byggning; men watn grafwar hafwa varit både ikring Borggården och Ladugården: den samma är uthi det XVI. Seculo nedertagen af H:r Jöns Brade och bygd på det ställe den nu står, och nu är på det gamla stället öfwer grafwar och allt god åker.²⁷

Vångnamnet *Gamblegårds Wång* (1753) eller enbart *Gamle Gård* (1755) kan beläggas redan i en räkenskap i Vittskövle godsarkiv från 1652, där det bland utsädesuppgifterna

till Vittskövle gård nämns att det bl.a. såddes ett par tunnor korn (bygg) »udj gamble-gaard».²⁸ Namnet är otvetydigt bebyggelse-betecknande och pekar på att ett gammalt storgårdsläge har funnits inom denna vång. På Barnekows tid har man tydligen odlat på platsen, även om han kan uppfatta spår inte bara av en enstaka byggnad utan även av en borggård och en ladugård, båda belägna inom vallgravar.

Det finns sentida uppgifter om äldre byggnadslämningar inom den tidigare Gamlegårdsvången. Vid grävning av vatten- och avloppsledningar till en ny skolbyggnad framkom 1953 längs en öst-västlig väg till

skolan kullerstenar, handslagen tegel, taktegel, ekpålar, stenläggningar m. m. Bo Swenson har återgivit iakttagelser från ögonvittnen av en 6 m bred torvavlagring, som tolkades som resterna av en vallgrav, och på cirka 1,5 meters djup väster om en stenläggning syntes två rader av intill varandra nedslagna ekpålar med 9 meters avstånd mellan raderna, som båda hade en nord-sydlig riktning.²⁹ I samband med kabelarbeten 1974 påträffades enligt en tidningsartikel två tegelmurar med 9 meters mellanrum öster om skolan, och dåvarande landsantikvarien Ingemar Tunander skall därvid ha förknippat fyndet med den medeltida borgen i Vittskövle.³⁰

I Riksantikvarieämbetets fornminnesregister beskrivs fornlämning nr 1 i Vittskövle socken som rester av en borgruin eller ett borgområde med benämningen »Gamle-

gård». Storleken på fornlämningsområdet beräknas vara minst 160 x 60 m, och dess centrum ligger cirka 75 m öster om Vittskövle skola och cirka 200 m nordöst om kyrkobyggnaden.³¹ Delar av detta område har på senare tid blivit föremål för arkeologiska undersökningar.

Arkeologi vid Gamlegård

I samband med schaktningar för vatten- och avloppsanläggningar i Gamlegårdsområdets nordöstra del 1996 påträffades bl.a. en träskodd vallgrav, vars utbredning enligt grävningssledaren arkeolog Johan Dahlén (vid dåv. Läns museet, nuv. Regionmuseet i Kristianstad) sammanfaller med det ovan nämnda vattenhål som syns på kartan 1753. Träskoningen var gjord av bokplank, vilket innebar att man inte kunde göra någon

Schaktbild från Gamlegårdsgrävningen 2004. Under matjordslagret syns ett lager med tegelkross och kalkbruksprickar. Därunder kommer kraftiga grundmurar, som burit upp en medeltida tegelbyggnad. (Foto: Henrik Svensson.)

dendrokronologisk datering. I fyllningen till vallgraven påträffades murtegel, golvtegel och taktegel, vilket bedömdes vara byggnadsmaterial från Gamlegård. En av de ekpålar som kom fram vid och som bevarats från grävningsarbetena 1953 blev nu genom dendrokronologi daterad till 1420-talet. Området innanför vallgraven undersöktes inte i samband med VA-schaktningen 1996.³²

Under sammanlagt två veckor, en vecka i september 2003 och en vecka i september 2004, genomfördes nya arkeologiska undersökningar på platsen för Gamlegård som ett samarbete mellan forskningsprojektet »Helgeådalens natur- och kulturlandskap i ett långtidsperspektiv» vid Högskolan Kristianstad (Sten Skansjö) och Regionmuseet i Kristianstad. Undersökningen leddes av Johan Dahlén vid Regionmuseet, assisterad av Eva-Marie Nilsson, Anders Ohlsson och Johan Wallin (arkeologer, tillika historiker). Som grävningspersonal fungerade studenter vid Landskapsvetarprogrammet vid Högskolan Kristianstad. Även om tiden varit begränsad är det först genom dessa insatser som Gamlegård blivit föremål för regelrätta forskningsundersökningar.³³ Följande sammanfattning av hittills vunna resultat bygger på Johan Dahléns rapporttexter.³⁴

Utifrån vad som var känt från 1950-talet respektive 1996 togs 2003 ett meterbrett schakt, som vid grävningens slut mätte 22 löpmeter i öst–västlig riktning. Längst i öster berörde utgrävningen själva vallgraven, som visade sig vara nära 15 m bred. Innanför graven fanns under matjorden ett kraftigt brungrått humöst sandlager, cirka 0,7 m tjockt, där det förekom rikligt med byggnadsmaterial (tegelkross, kalkprickar och träkol), djurben och olika föremål. Cirka 18 m åt väster hittades i botten en nerbankad, spetsad ekstock, dvs. en påle av samma typ som tillvaratagits på 1950-talet, och den nyfunna pålen kunde efter dendrokronologisk analys

tidsmässigt förläggas till ungefär samma tid. Sannolikt har pålningen avsett att grundförstärka en byggnad som uppfördes ett par decennier in på 1400-talet. Keramikfynd visade dock redan vid 2003 års undersökning att det på platsen funnits verksamhet åtminstone sedan 1300-talets mitt.

Vid undersökningen 2004 togs sex schakt. Förutom den tidigare konstaterade vallgraven i öster påträffades nu även en vallgrav i norr. I tre av schakten framkom tydliga byggnadslämningar, och i två av dessa – belägna innanför vallgravarna – påträffades kraftiga grundmurar under ett raseringslager av jord blandat med tegelkross och kalkbruk. Grundmurarna bestod av kraftig fältsten och har legat under den dåvarande marknivån. Alla hela tegelstenar, som utgjort murverket ovan mark, tycks systematiskt vara borttagna.

Inga fynd yngre än 1500-tal gjordes, vilket innebär att anläggningen är medeltida. Det mesta av byggnaderna tycks ha tagits bort redan på 1500-talet, sannolikt i samband med uppförandet av renässansslottet. Fyndmaterialet från Gamlegård är stort och varierat och består mestadels av mindre föremål, avfall och byggnadsmaterial från borgens yngre period. Vid 2004 års grävning påträffades emellertid en hel del högmedeltida keramik, främst av den typ som brukar benämnas äldre rödgods. Till detta kommer fynden av tre mynt, som samtliga är daterade till 1300-talet och där det äldsta (se bild s. 28) är präglat för Kristoffer II (1320–1326/1329–1332), de två övriga under Magnus Erikssons tid som kung av Skåne (1332–1360).³⁵ Därmed står det klart att Gamlegård varit i bruk åtminstone från 1300-talets första hälft.

Omfattningen av grävningen är för liten för att man skall kunna bedöma storlek och funktion hos påträffade byggnader, men det är tydligt att grunderna av en medeltida borg finns kvar under mark. Om utbredningen och omfattningen av byggnadsbeståndet går det

ännu inte att uttala sig, förutom att det har rört sig om tegelbyggnader. Såväl murtegel som taktegel har påträffats, och enstaka bitar av grönglaserat golvtegel ger också en bild av en exklusiv interiör. Runt bebyggelsen har marken varit stenlagd och hela borgholmen har varit omgiven av en 10–15 m bred vallgrav. Norr om själva borgholmen tycks ytterligare en vallgravsomfluten borgholme ha legat; den syns ganska tydligt i växtligheten på platsen och har också kunnat identifieras genom flygbildsstudier.

Framtida undersökningar kan förhoppningsvis inriktas på den norra borgholmen, liksom på fortsättningen av de 2004 påträffade byggnadslämningarna. Hög prioritet har även ett område söder om dessa, där möjligen en huvudbyggnad har funnits.

Då renässansslottet började uppföras på 1550-talet har det av allt att döma delvis skett med användbart tegel från Gamlegård. Den arkeologiska undersökningen tycks därmed verifiera Christian Barnekows ovan citerade påstående från 1755 att Gamlegård togs ner av Jens Brahe och byggdes upp på det nya ställe där gården ännu står. Om 1550-talet markerar medeltidsborgens nedläggning pekar de daterande fynden av mynt och keramik på att anläggningen har existerat åtminstone sedan 1300-talets början, kanske till och med sedan 1200-talets slut. Med 1200-talet närmar vi oss dels tidpunkten för den äldste dokumentariskt belagde ägaren Gregers Vittskövle, dels tillkomsttiden för den romanska kyrkans tornbyggnad. Men vi vet alltså ännu inte säkert om Gregers Vittskövle verkligen kan ha bott på det som senare kom att kallas Gamlegård eller på någon helt annan plats i kyrkbyn. Kommande arkeologiska undersökningar kan förhoppningsvis ge fler hållpunkter rörande ålder och funktioner för den medeltida privattborgen i Vittskövle.

Noter

¹ Se t.ex. Jes Wienberg, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Stockholm 1993, s. 153 ff.; Ing-Marie Nilsson, »Härskarsymbol och högsäte – om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor», *META* 2003; 1, s. 31 ff.

² Henrik Jacobsen, *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*, Stockholm 1993, s. 147 ff.; Mats Anglert, *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*, Stockholm 1995, s. 117 ff. – Föreliggande text är ett förkortat och bearbetat utsnitt av en större och bredare presentation av problematiken kring kyrka och huvudgårdar i Helgeådal, planerad att presenteras i en publikation inom ramen för forskningsprojektet »Människor – Makt – Modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid» (»Godsprojektet») vid Lunds universitet.

³ Helén Lilja, »Rapport, murverksdokumentation, Vittskövle kyrka, Skåne», 1992, Regionmuseets arkiv, Kristianstad.

⁴ Jfr Jacobsen 1993, s. 150; Anglert 1995, s. 121.

⁵ Av litteratur om Vittskövle under medeltiden kan nämnas Henry Bruun, »Vittskövlens ejendomshistorie 1400–1555», *Afhandlingar tilegnede Rigsarkivar. Dr. phil. Axel Linvald af nordiske fagfæller på hulyfjæds-årsdagen 28. Januar 1956*, Köpenhamn 1956, s. 76–90; jfr dens., »De danske Braher», *Ale* 1969; 3, s. 9–27; Salomon Kraft, *Tre senmedeltida godsorganisationer. Skånsk senmedeltid och renässans* 9, Lund 1971, s. 45–73. Se även Christer Olofson, »Vittskövle del I» resp. »Vittskövle del II», *GHHÅ* 1975, s. 4–16, resp. *GHHÅ* 1976, s. 3–18; Tor Flensmarck, »Borgar i Gårds. Del 1. Egeside – Vittskövle», *GHHÅ* 1981, s. 59–69; dens., »Egeside – Vittskövle», i *Vittskövle genom tiderna*, del 1, Kristianstad 1999, s. 60–66. Se även Erik Ulsig, *Danske adelsgodser i middelalderen*, Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Universitet, Bind 11, Köpenhamn 1968 samt Per Ingeman, *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Skånsk senmedeltid och renässans 12, Lund 1990.

⁶ *Dipl. Dan.* 2: 1 nr 439; 2: 2 nr 179. I dokumentet 1264 omtalas han som »Gregorius de Skania»; Ulsig 1968, s. 90. Jfr Flensmarck 1981, s. 60.

⁷ Se t.ex. *Dipl. Dan.* 2: 5 nr 222 (1302).

⁸ *Dipl. Dan.* 3: 4 nr 377; Ulsig 1968, s. 158; Flensmarck 1999, s. 62.

⁹ *Dipl. Dan.* 3: 6 nr 312 (1363); 4: 1 nr 18, 28, 40 (kung Olufs handfästning), 60, 67, 68, 229, 231, 232, 257, 502 och 548.

¹⁰ Om släkten Brahe, se Bruun 1969, s. 9 ff.; Ulsig 1968, s. 281 ff.; Tor Flensmarck, *Skånelands Medeltid. Orter & Åtter*, Del B, Vä 2003, s. 279 ff.

¹¹ Se härom Bruun 1956, Kraft 1971 och Flensmarck 1981.

¹² Om *Holger* som kvinnonamn, i kortvarigt bruk under senmedeltiden, se Susanne Vogt, »Holger, m/k», *Nordiska orter och ord. Festskrift till Bengt Pamp på 65-årsdagen den 3 november 1993*, Skrifter utgivna genom Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 7, Lund 1993, s. 221 ff.

¹³ Hon omtalas som död 1468. (Bruun 1956, s. 90 (släkttavlan); Vogt 1993, s. 222.)

¹⁴ *Rep.* 1 nr 7174; Bruun 1956, s. 76 ff. Kraft 1971, s. 48 f.

¹⁵ Se härom Gösta Johannesson, *Kring Birger Gunner-sens Paltebok*, Vetenskapssocietetens i Lund Årsbok 1950–1951, Lund 1951.

¹⁶ *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok*, utgivna av Gösta Johannesson, Skånsk senmedeltid och renässans 7, Lund 1953, s. 362–375. Om Vittskövle län, se Ingeman 1990, s. 16. 19 *et passim*.

¹⁷ Kraft 1971, s. 51 f.

¹⁸ *Rep.* 2 nr 11372, 11373, 11910, 12117, 12280, 12300, 12301; *Lunds ärkesätets urkundsbok* 6, s. 358 f. Se även Sten Skansjö, »Wanås under medeltiden», Ralph Edenheim m.fl., *Wanås historia*, Knislinge 2004, s. 42 ff.

¹⁹ Pergamentsbrevet från 21 juli 1520 har återgivits av Bent Jørgensen i art. »Skånske skel. Bilag». *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 1991, s. 61–64.

²⁰ En jordebok över det konfiskerade godset efter Niels Brahe är utgiven och kommenterad av Susanne Vogt, »Föræderens gods. Jordebog over Niels Brahe til Vanås' gods», *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 2000, Lund 2000, s. 51 ff.; avsnittet om Vittskövle finns på s. 53 f. Tillhörande skötebrev från kungen till Axel Brahe är daterat 21/6 1526. (*Kong Frederik den Førstes danske registranter*, utg. av Kr. Erslev & W. Møllerup, Köpenhamn 1879, s. 100). Jfr Kraft 1971, s. 51.

²¹ Enligt *Palteboken* kan det i skudgårdens fyra parter sammanlagt sås 50 tunnor spannmål och höstas 40 lass hö. Det genomsnittliga utsädet för de 31 landbogårdarna i Vittskövle län är 5,5 tunnor och man höstar i genomsnitt 9,5 lass hö.

²² Årkebiskopskrönikan är tryckt i *Scriptores Minores Historie Danicæ Mediæ ævi*, utg. av M. Cl. Gertz, Köpenhamn 1970. För Vittskövländelsen, se s. 124, för dateringen av notisen, se s. 94 f. Jfr t.ex. Christer Olofson, »Ur Vittskövle historia på 1300–1400-talen», *GHHÅ* 1954, s. 8 ff.; Ingvar Andersson, *Skånes historia*, del 2, Stockholm 1974, s. 385. En annan tradition förmedlas av Christian Barnekow i hans nedan nämnda »Historiska Anmärkningar...1755». Här tillskrivs be-

driften att jaga iväg Karl Knutssons trupper i stället Birgitte Bondesdatter (Thott), änka efter Peder Axelsen Brahe.

²³ (Svenska) Riksarkivets pergamentsbrev 1487 2/2; tryckt i *De la Gardiska archiviet*, del 3, utg. av P. Wieselgren, Lund 1832, s. 112. Jfr Kraft 1971, s. 49.

²⁴ Johan Lorents Gillberg, *Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfver Christianstads Län uti Hertigdömet Skåne*, (Lund 1767), Facsimilutgåva av Åke Werdenfels, Lund 1980, s. 76.

²⁵ Åke Werdenfels påpekar i sin inledning till utgåvan av Gillbergs text att Gillberg arbetade med ett underlag av varierande skriftliga källor, t.ex. kronans jordeböcker, jordrevningsprotokoll, korrespondens med olika godsägare och historiska verk.

²⁶ Vittskövle socken, akt nr 2 (1753), Lantmäterikontorets i Kristianstads län arkiv.

²⁷ »Historiska Anmärkningar vid den Tafla, som åhr 1755 blifvit upprättad uti Vitschöfla Kyrkia, til minnes af dem, som ägt Vitschöfla Gård, ifrån och med det trettonde Seculo til ofvannemde åhr, författade af C.B.», s. 9, Widtsköfle godsarkiv J 3 A: 1, LLA.

²⁸ Jordebok över Vittskövle, troligen 1652, med räkenskaper 1652–1658, Widtsköfle godsarkiv B 1 A: 1, LLA.

²⁹ Bo Swenson, »Gamlegård och Egeside», i förf:s *Skånskt folkliv*, Degeberga 1990, s. 158 ff.

³⁰ Artikeln »Här låg Vittskövle medeltidsborg», *Kristianstadsbladet* 23/2 1974. Jfr Flensmarck 1999, s. 69.

³¹ Fornminnesregistret för Vittskövle socken har studerats vid Riksantikvarieämbetet UV-Syd, Lund.

³² Johan Dahlén, »Rapport arkeologisk undersökning i samband med VA-schaktning Vittskövle sn, Kristianstads kommun, Skåne, 1996», Regionmuseets arkiv, Kristianstad.

³³ 2004 års grävning på Gamlegård har erhållit värdefullt stöd från Ebbe Kocks stiftelse.

³⁴ Johan Dahlén, »Gamlegård. En medeltida adels-huvudgård. Arkeologisk undersökning 2003. Rapport 2004: 73»; dens., »Gamlegård – en medeltida adelshuvudgård. Arkeologisk undersökning 2004» (preliminär titel), båda rapporterna återfinns i Regionmuseets arkiv, Kristianstad.

³⁵ Mynten har bestämts av Ulla Silvegren, LUHM.

Förkortningar

Dipl. Dan.	Diplomatarium Danicum
GHHÅ	Gårds Härads Hembygdsförenings Årsbok
LLA	Lunds landsarkiv
LUHM	Lunds universitets historiska museum
Rep.	Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, forn-kunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

I Ale-redaktionen ingår Birgitta Engström och Gert Jeppsson. Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2004, 150 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., stadsarkivarie Göran Larsson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattmästare, samt docent Lars Berggren, Lund, fil. dr Peter Carelli, Helsingborg, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, docent Tomas Germundsson, Lund, 1:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjördis Kristenson, Lund, docent Nils Lewan, Lund, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, docent Eva Helen Ulvros, Lund, 1:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE

UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA

OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING

OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

GEORG WELIN

Dalby kyrkas äldsta historia.

Ett diskussionsförsök

1

LARS JÖNSSON

Gladsaxehus

– ett projekt riktat mot både forskning och allmänhet

15

STEN SKANSJÖ

Vittskövle – medeltida privatborg i Helgeådalén

28

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.